

श्रीः

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता।
सुवर्णाऽङ्कितमव्याभशतपत्रपरिष्कृता॥ १॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम्॥ २॥
स्तबकः—४००

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press, Benares,

अत्रोच्यते । किं पुनः संयोगस्य भूयस्त्वमल्पत्वं च किं परिमाणविशेषः संख्याभेदावच्छेदो वा । द्वयमपि न । गुणानां गुणसंसर्गायोगात् । आरोपिता संख्येति चेत्, न, द्वित्वत्रित्वादेर्व्यभिचारात् । क्वचिद्द्वित्वं क्वचित्त्रित्वादिकमिति चेत्, न, अनुवृत्तपरव्यवहाराविरहापत्तेः, एकत्र चतुष्के त्रि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रूप्यत्वोपपत्तेरित्यर्थः । किरणावलीकारमतं दूषयित्वा स्वमतेनान्यथासिद्धिं निरस्यति—किं पुनरिति । परत्वापरत्वे गुणे विहाय संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वे एव निर्वक्तुमशक्ये इति भावः । तदेव स्फोरयति—किमिति । संयोगे पारमार्थिकसंख्याभावेऽप्यारोपिताऽस्त्वित्याह—आरोपितेति । द्वित्वनिबन्धना चेत्तदा तच्छून्ये न स्यादिति व्यभिचारमाह—द्वित्वेति । तथा सत्यननुगममाह—नेति । दूषणान्तरमाह—एक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्य निरवधित्वेऽपि तद्भूयस्त्वादेरवधित्वनिरूप्यत्वात् सावधित्वेन धीरुपपन्नेत्याह—संयोगस्य भूयस्त्वेति । गुणानामिति । संख्याया गुणत्वव्यवस्थापनादिति भावः । आरोपितेति । यथा चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यर्थः । द्वित्वत्रित्वादेरिति । न चानेकवृत्तिसंख्यात्वेनानुगमः । अविचित्रेण विचित्रपरापरव्यवहारानापत्तेः । अवान्तरवैजात्यस्याभावात् । एकत्र चतुष्क इति । ननु या संख्या यत्संख्यासमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी सती च तदत्यन्ताभावसमानाधिकरणा सा तदपेक्षया परा, या च यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी सती यदत्यन्ताभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

धिकरणत्वेनेत्यर्थः । प्रमातुरिति । शरीरस्येत्यर्थः । या संख्येति । व्यधिकरणयोरपि त्रित्वयोः परस्परं परव्यवहारापत्तेः प्रथमप्रतीकम् । तावन्मात्रे चाभेदेऽपि परत्वं स्यादित्युत्तरप्रतीकम् । एवञ्चापिव्यत्यासेन दलयोः प्रयोजनम् । यद्यपि प्रथमे द्वितीयस्य द्वितीये प्रथमस्य विशेषस्य गुरुतरत्वं भेदमात्रगर्भतयैव सङ्गतेः, तथापि परापरव्यवहारौपयिकमिदमिति गौरवमप्यकिञ्चित्करम् । मीमांसकानां ज्ञानत्वस्य प्रमालक्षणत्वेऽपि याथार्थ्यविशेषणगौरववदिति भावः । ननु

त्वपञ्चत्वाद्यपेक्षया परापरव्यवहारानुपपत्तेश्च। चतुष्ट्वे त्रित्वपञ्चत्वाद्यपेक्षया बहुत्वमल्पत्वं च तद्व्यवहारनिमित्तमिति चेत्, न, चतुष्ट्वे बहुत्वाल्पत्वयोरभावात्। परसंख्यावच्छिन्नत्वं भूयस्त्वमिति चेत्, न, संख्यायाः स्वाभाविकपरत्वाभावात्। आरोपितत्वेऽपि क्वचिद्वास्तवपरत्वस्वीकारात्। संख्यायाः प्राथम्यमपरत्वं पश्चाद्भावश्च परत्वमिति चेत्, न, परत्वापरत्वेतरस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्र चतुष्ट्व इति। यत्र चत्वार एव वस्तुगम्यसंयुक्तसंयोगास्तत्र परत्वापरत्वं च त्रित्वपञ्चत्वापेक्षया दृष्टं तन्न स्यादित्यर्थः। तत्रापि बहुत्वाल्पत्वे अपेक्षिते तदेव विशिष्टाचित्रव्यवहारायेत्याह — नेति। संख्याया इति। ननु

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिनी सा तदपेक्षयाऽपरा। तथा चारोपितसंख्ययैव परापरव्यवहारः स्यात्। अत्राहुः। परत्वापरत्वे एकवृत्तितया प्रतीयमानतया व्यासज्यवृत्तेः संयोगाद्भिद्येते संयोगभेदापरिगणने परापरव्यवहारश्च न स्यात्। किञ्च संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वेनाकाशाद्यपेक्षया तेषामविशिष्टत्वादतीन्द्रियत्वाच्च। किन्तु मध्यवर्त्यालोकापेक्षया। तथा चैकदिगवस्थितयोरेव द्वयोरे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

संयोगस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि इन्द्रियसंयुक्तोऽयमितिवदेकत्रापि प्रतीतिः सम्भवत्येव। किञ्च समवायेन व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि दिशा सम्बन्धनैकत्र प्रतीतिरस्तु इह संयोग इति प्रतीतिवत्। अतो युक्त्यन्तरमाह—संयोगभेदेति। तथा च तद्भूयस्त्वविषयत्वेन नान्यथासिद्धिरिति भावः। नन्विदमप्ययुक्तं विशेष्यभेदपरिगणनेऽपि सामान्यतः परिगणनात्। अन्यथा परत्वोत्पत्तिरपि न स्यान्नियामकाभावात्। न च स्वभावविशेष एव नियामक इत्यग्रे स्फुटमिति वाच्यम्, विषयकृतस्य तस्याभावाज्जातिकृतस्य च जातिसङ्करदुष्टत्वादित्यरुचेर्युक्त्यन्तरमाह—किञ्चेति। ननु द्व्यणुकाद्यपेक्षया तद्वाच्यमतो नाविशेष इत्यत आह—अतीन्द्रियत्वाच्चेति। तथा च न प्रत्यक्षायाः परत्वादिप्रतीतेस्तेनान्यथासिद्धिरिति भावः। किन्त्विति। त्वया वाच्यमिति

प्रथमपश्चाद्भावस्यैवासिद्धेः। पराचीनापराचीनापेक्षाबुद्धिजन्यत्वं तदिति चेत्, न, परत्वापरत्वे विहाय परावाग्भावयोरभावात्। येन विषयेणापेक्षाबुद्धेर्वैचित्र्यं स इति चेत्, न, अपेक्षाबुद्धेर्विषयवैचित्र्यमन्तरेणापि विचित्रकार्यजननशीलत्वेन विलक्षणफलजनकत्वाविरोधात्। अत एव तर्हि विचित्रव्यवहारजनकत्वम-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

या संख्या यत्संख्यासमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिनी सती यदत्यन्ताभावसमानाधिकरणा सा तदपेक्षया परा, या च यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी सती यदत्यन्ताभावव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगिनी सा तदपेक्षयाऽपरेति तन्निबन्धन एव(?) परावरव्यवहारोपपत्तौ किन्ताभ्यामिति चेत्, न, परत्वापरत्वे एकैकमात्रवृत्तितया अनुभूयेते संयुक्तसंयोगास्तु व्यासज्यवृत्तय इति न तैरन्यथासिद्धिः। किञ्च संयुक्तसंयोगानां योग्यायोग्यघटिततया अयोग्यत्वादिति। एकद्वयसमूहालम्बनं पराचीनमेकत्रयसमूहालम्बनमपराचीनमिति विशेष इत्याह—पराचीनेति। ननु अपेक्षाबुद्धिवैचित्र्यनिमित्तं त्वयापि वाच्यं तदेव व्यवहारनिबन्धनं स्यादित्याह—येनेति। एकत्वसमूहालम्बनमपेक्षाबुद्धिरविचित्रापि विचित्रं कार्य्यं शक्तिवैचित्र्यात् करिष्यतीत्याह—नेति। 'शीलं' स्वभावः। 'विलक्षणं फलं' परत्वमपरत्वं च। ननु शीलवैलक्षण्याधीनं व्यवहारवैलक्षण्यमेव किं न स्यादित्याह—अत एवे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कस्य घनतरालोकमध्यवर्त्तिनः संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वे यदपरत्वं विरलालोकमध्यवर्त्तिनः संयुक्तसंयोगभूयस्त्वे यत्परत्वमुत्पद्यते तन्न स्यात्। ननु परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिनियमेऽपेक्षाबुद्धिविषयनियमो वाच्य इति तत एव तद्व्यवहारः स्यादावश्यकत्वादित्याह—येनेति। द्वित्वादिजनकापेक्षाबुद्धेर्विषयनियमं विनापि तत्स्वभावात्तदुत्पत्तिनियमः स्यादित्याह—अपेक्षाबुद्धेरिति। अत एवेति। विचित्रकार्यजनकस्वभावादेवे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शेषः। तत्संयोगस्य योग्यत्वेन प्रत्यक्षपरत्वादिप्रतीतेस्तेनान्यथासिद्धिसम्भवादिति भावः। 'अपरत्वम्' अपरत्वव्यवहारः। एवमग्रेऽपि।

स्त्विति चेत्, न, विषयविशेषविमर्शमन्तरेण विलक्षणव्यवहारोपहारविरोधात्(१)। बुद्धेः स्वरूपवैचित्र्यस्य परापरव्यवहारास्पदस्य परत्वापरत्वैककार्योन्नेयत्वात्। कुतस्तर्हि संयुक्तसंयोगाल्पत्वबहुत्वप्रतिभासनमिति चेत्, न, परत्वापरत्वोत्पत्तेः पूर्वं न कुत-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ति। व्यवहारवैलक्षण्यं व्यवहर्त्तव्यवैलक्षण्याधीनमेव तत् कथमपेक्षाबुद्धेर्वैचित्र्ये स्यादित्याह—नेति। ननु कार्य्यवैचित्र्यप्रयोजनकं यत् स्वभाववैचित्र्यं तदेवापेक्षाबुद्धेः कथमुन्नीयतामित्यत आह—बुद्धेरिति। सुहृद्भावेन पृच्छति—कुत इति। तदपि परत्वकृतमेवेत्याह—परत्वेति। परापरसङ्ख्याकृतोऽपि संयुक्तसंयोगविशेषस्तदा स्याद्यदि**

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यर्थः। विषयेति। व्यवहारस्य व्यवहर्त्तव्यज्ञानविशेषजन्यत्वात्। परत्वाद्युत्पत्तिस्वरूप एव तस्मादित्यर्थः। नन्वपेक्षाबुद्धौ विचित्रकार्यजननानुकूलस्वभावविशेषो योग्यानुपलम्भबाधित इत्यत आह—बुद्धे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न च घनतरालोकसंयोगस्यापि तत्रानुपवेशात् दूरस्थे संयोगभूयस्त्वमिति वाच्यम्, उपरिगतेनालोकेन संयोगे तदभावात्। न च दिशा सम्बन्धेन सोऽपि संयोगो दूरस्थ इति वाच्यम्, तेन सम्बन्धेन तदा तदज्ञानात्। न च तवापि कथं परत्वाद्युत्पत्तिनियमः स्वभाववैचित्र्यान्नियमस्य निरस्तत्वादिति वाच्यम्, द्व्यणुकादिघटितभूयःसंयोगादेवानुमानिकापेक्षाबुद्धिविषयस्य नियामकत्वात्। न च ममापि तस्यैव व्यवहारनियामकत्वम्। तस्याऽतीन्द्रियतया प्रत्यक्षपरत्वादिप्रतीतिविषयताविरोधादिति सङ्क्षेपः।

मिश्रास्तु परापरव्यवहारो विना बाधकमखण्डगुणसाध्यो लाघवादन्यथा व्यञ्जकेनाऽन्यथासिद्ध्या जातिरपि न सिद्ध्येदिति परत्वापरत्वयोर्गुणयोर्मानमाहुः।

बुद्धेरितीति। न च स्वभावविशेषः पूर्वं निरस्त एवेति वाच्यम्, परत्वादिस्वीकारे तस्यैव सामानाधिकरण्येनापेक्षाबुद्धिवैचित्र्यरूप-

---

(१) ०हारविलक्षणफलजनकत्वविरोधात्।

श्चित्तदसत्त्वात् । न च संयुक्तसंयोगस्वरूपं कश्चिद्गणयति । प्रत्येकं सामान्यतस्तदनुमानमिति चेत्, न, न ह्यविद्यमानमनुमातुं शक्यम् । न च लिङ्गमस्ति । दूरत्वादूरत्वे लिङ्गमिति चेत्, न, दूरत्वादूरत्वयोः परत्वापरत्वातिरिक्तयोरभावात् । ततः परत्वापरत्वसामानाधिकरण्यमेव संयुक्तसंयोगस्य भूयस्त्वमल्पत्वं चोत्पन्ने परत्वापरत्वेऽवभासते । यत्तु भासर्वज्ञीयं मतं पूर्वोत्पन्नत्वं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

**स्यान्न त्वेवमित्याह— न चेति । ननु गणनामन्तरेणैव सामान्यत एव संयुक्तसंयोगबहुत्वमल्पत्वं वा उन्नीय परापरव्यवहारः स्यादित्याह— सामान्यत इति । बहुत्वं सङ्ख्याविशेषः स यद्युत्पद्येत तदाऽनुमीयेतापि गणनामन्तरेण तदुत्पत्तिरेव नास्तीत्याह—न हीति । न च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वादिकं प्रतिलिङ्गमस्ति येन तदनुमीयेतेत्याह—न चेति । ननु दूरत्वेन भूयस्त्वं अदूरत्वेन चाल्पत्वं संयुक्तसंयोगानामनुमियेतेत्याह— दूरत्वेति । उपसंहरति—तत इति ।

उत्पन्न इति । आरोपित इत्यर्थः तथा च परत्वारोपात् संयुक्तसंयोगभूयस्त्वधीरपरत्वारोपात् तदल्पत्वधीस्तयोरुत्पत्तिरिति भावः । अन्यथा अन्योन्याश्रयः स्यात् । भाष्यं चैवमुपपादितं भवति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रिति । कुतस्तर्हीति । उक्तरीत्या संयोगे तदभावादित्यर्थः । न चेति । व्यापकं विना व्याप्याभावादित्यर्थः । अनुभवसिद्धां संयोगभूयस्त्वादिधियमुपपादयति—तत इति । कालकृतपरत्वापरत्वे अधिकृत्याह—यत्त्विति । ननु परत्वधीरपरत्वाश्रयाभिमतावच्छेदकाद्यसूर्यक्रियाप्रागभावसमानकालत्वालम्बना तत्पिण्डप्रागभावसमानकालीनत्वालम्बना वा । अपरत्वधीस्तु परत्वाधारताभिमतपिण्डसमानकालपदार्थध्वंसकालोत्पत्तिमत्त्वविषया तदुत्पत्तिकालानाश्रयत्वे सति तदुत्तरकालत्वविषया वा अस्तु,

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वात् । तत्पिण्डेति । परत्वाश्रयाभिमतपिण्डेत्यर्थः । तदुत्पत्तिकालेति । अत्रोभयदलेऽपि परत्वाधाराभिमतः पिण्डस्तत्पदार्थः । सत्यन्तं चो-

परत्वं पश्चादुत्पन्नत्वमपरत्वमिति तत्कणभक्षपक्षाक्षमामात्रविजृम्भितम् । पूर्वपश्चाद्भावस्य परत्वापरत्वातिरिक्तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । यथा चैतत्तथाऽस्माभिरपीश्वरसिद्धावुक्तम् । [इति परत्वापरत्वे ।]

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अक्षमेति । परत्वापरत्वयोरेककालिकयोरेवमपि समर्थनादित्यर्थः । परत्वापरत्वयोरनुमानम् ,—घटः संयोगासमवायिकारणकैकवृत्तिगुणद्वयवान् मूर्त्तत्वात् पार्थिवपरमाणुवत् । ननु परत्वाधाराभिमतसमानकालीनपदार्थध्वंससमानकालत्वमपरत्वमपरत्वाधाराभिमतप्रागभावसमानकालीनत्वं च परत्वमतस्तत् किं कालिकाभ्यां ताभ्यामत आह—यथा चैतदिति । प्रागभावप्रध्वंसाप्रतिसन्धानेऽपि परापरव्यवहारदर्शनान्नैवमिति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

किन्ताभ्यामित्यत आह—यथा चेति । प्रागभावोत्पत्त्योस्तदानीमतीतत्वेन परत्वापरत्वयोर्वर्त्तमानताभानानुपपत्तेरिदानीमयमेतस्मात्पर इति वर्त्तमानतानुभवात् प्रागभावादेरवध्यनिरूप्यत्वेन परत्वादेश्चावधिनिरूप्यतया तद्भिन्नत्वाच्च नैवमिति भावः । परत्वापरत्वयोरनुमानमप्याहुः—घटः संयोगासमवायिकारणकैकवृत्तिसमानाधिकरणगुण-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्तरकालान्वयि । प्रागभावोत्पत्त्योरिति । वस्तुतः प्रागभावत्वाद्यप्रतिसन्धानेऽपि परत्वादिप्रतीतेरतिरिक्तगुणसिद्धिः । किञ्च प्रतीतेरखण्डगुणसाध्यत्वे लाघवमिति प्रागुक्तमेव । किञ्च मूलकृन्मते महाप्रलयो नास्त्येव येन महाप्रलयावृत्तित्वेन प्रागभावनिर्वचनं स्यादिति प्रतियोग्यन्यूनेत्यादिना परत्वगर्भेणैव तन्निर्वचनमिति तदसिद्धौ तदप्यसिद्धमित्यभिमानमिति सङ्क्षेपः । उक्तयुक्त्यनवष्टम्भेऽनुमानमप्रयोजकं तदवष्टम्भे किमनेनेत्यरुचिं प्रकाशयति—आहुरिति । घट इति । नोदनजन्यकर्मणा परत्वापरत्वयोरन्यतरेण चार्थान्तरमिति चरमगुणपदम् । संयोगजसंयोगेनोक्तेन चार्थान्तरमित्येकवृत्तीति । रूपादिना उक्तेन चार्थान्तरमिति संयोगासमवायिकारणकेति । तथाप्यदृष्टवदात्मसंयोगमादाय तद्दोषतादव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिशून्यसंयोगासमवायिकारणैकवृत्तिगुणवान् मूर्त्तत्वात् पार्थिवपरमाणुवत्। तादृशो गुणो दृष्टान्ते गन्धादिरुभयसि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्ध्यमित्यसमवायीति। घटरूपं तु न पाकजमिति भावः। एव-मप्यन्यतरासिद्ध्याऽर्थान्तरमिति शून्यान्तं गुणविशेषणम्। तत्रापि नानापरत्वैरर्थान्तरमिति गुणत्वव्याप्यजातिगर्भता। गुणत्वव्याप्य-जातिपदं च गुणविभाजकोपाधिपरमन्यथा दैशिककालिकपरत्वयोः परस्परविजातीयतया परत्वापरत्वासिद्धिः।वस्तुतोऽग्रे वक्तव्यकालाप्र-तियोगिकत्वादिविशेषणादेवैतद्दोषानवकाशः। रूपादिव्यावर्त्तनाय संयो-गासमवायिकारणकेति। तत्राप्यदृष्टवदात्मसंयोगमादाय बाध इत्यस-मवायीति। संयोगव्यावर्त्तनाय एकवृत्तीति। परमाणुरूपादिव्यावर्त्तनाय समानाधिकरणेति। प्रचयाख्यसंयोगजन्यं परिमाणं घटे बाधितमेवेति-न तेनार्थान्तरम्। गुणत्वव्याप्यपदं तु सत्तादिना बाधवारणाय। प्रथम-गुणपदं तु सम्पातायातम्। न च दैशिकसाधने कालिकाभ्यां कालि-कसाधने च दैशिकाभ्यां परत्वापरत्वाभ्यामर्थान्तरमिति वाच्यम्, दैशिकसाधने कालाप्रतियोगित्वस्य कालिकसाधने दिगप्रतियोगि-त्वस्योभयदले संयोगविशेषणत्वात्। क्वचित्तु समानाधिकरणपदोत्तरं द्विष्ठपदमग्रिमप्रतीके चैकवृत्तिपदहीन एव पाठस्तत्र समानाधिकरण-पदानन्तरं गुणपदं विजातीयपदं च प्रवेश्यमतो नाभिघातजकर्मसा-मानाधिकरण्येन सजातीयव्यक्तिविशेषसामानाधिकरण्येन वाऽर्था-न्तरम्। तादृशस्वसमानाधिकरणगुणविजातीयद्विष्ठगुणवृत्तिगुणत्व-व्याप्यजातिशून्यश्च यस्तादृशो गुणस्तद्वत्त्वमिति च साध्यनिरुक्ति-रिति दिक्।

मूर्त्तत्वादिति। न च परिमाणवत्त्वादित्येव साधु दिक्कालयोर्व्यवच्छे-द्ययोः परत्वाद्यसिद्धिदशायामसिद्धेरिति वाच्यम्, प्रकारान्तरेणापि तयोः सिद्धेरसिद्धावप्याकाशे निरुक्तसाध्याभावेन व्यभिचारात्। क्षणद्वयावस्थायित्वं च हेतुविशेषणमतो न तृतीयक्षणनष्टघटे व्यभि-चारः। तत्र द्वितीयक्षणेऽसमवायिसंयोगोत्पत्त्या परत्वाद्यनुत्पत्तेः। कालिकपरत्वसाधने च गन्धवत्त्वं विशेषणमतो न मनसि न वा जला-दिपरमाणौ व्यभिचारः। न च विशेष्यदलं तथा सति व्यर्थमिति

प्रकाशो बुद्धिः । सा च द्विविधा । विद्या चाविद्या च ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रकाश इति । अनेन बुद्धित्वं लक्षणमुपलक्षयति विषयप्रकरणत्वं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्धः । दिक्कृतकालकृतपरत्वापरत्वयोरपेक्षाबुद्धिविशेषजन्याविभुवृत्ति मात्रवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वेनैकोपाधिना एकगुणत्वमित्याहुः ।

प्रकाश इति । ननु प्रकाशो बुद्धिरिति पर्यायौ न च पर्यायेन लक्षणम् । किञ्च चैत्रादिपदवत् यत्र बुद्ध्यादिशब्दः सङ्केत्यते तत्रातिव्याप्तिः । ईश्व·

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वाच्यम्, तत्र तदनुपादानात् । चतुर्विंशतित्वव्याघातमाशङ्क्याह— दिक्कृतेति । परत्वयोरपरत्वयोश्चेत्यर्थः । अपेक्षाबुद्धिविशेष उभयापरत्वा· जनक उभयपरत्वाजनकश्च । अपेक्षाबुद्धिविशेषाजन्यं चाविभुवृत्ति· मात्रं चेति विग्रहस्तेनेश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यपरत्वादिवृत्तितया परत्वाप रत्वयोर्नासम्भवः । एवञ्च सुखेऽतिव्याप्तिवारणायाऽविभुपदम् । द्वित्वे ऽतिव्याप्ति (रिति?) मात्रपदम् । गुणत्वव्याप्यपदं च स्पष्टार्थम् । स· त्तागुणत्वादीनां मात्रपदेनैव वारणात् । द्रव्यत्वादेश्च प्रथमप्रतीकेनै वाप्रसङ्गात् ।

केचित्तु भूयस्त्वाल्पत्वविषयत्वमेव विशेषः । भूयस्त्वादिकं च क· चित्संयोगानिरूपितं क्वचिच्च स्पन्दनिरूपितमित्यन्यदेतत् । एवञ्चाहं भू· योगुणवानित्याभिमानिकसुखातिव्याप्तिवारणायाविभुवृत्तीति । गुणत्व· मादाय तथापि तद्दोषतादवस्थ्यमिति मात्रपदम् । गुणत्वव्याप्यपदं वा भूयस्त्वादिविषयत्वेन च जनकत्वमतो नेश्वरबुद्धिमादाय रूपादाव· तिव्याप्तिरिति व्याचक्षते । तदयुक्तम् । तथा सति तादृशबुद्धिजन्या· विभुवृत्तित्वमात्रस्य च क्षणत्वे जातिगर्भतावैयर्थ्यादिति दिक् ।

पर्यायेति । यद्यप्युभयपदवाच्यत्वमपि लक्षणमविकलमेव नाम कु· र्यादित्यत्र विधेयगतत्वेनैकत्वस्य विवक्षितत्वादन्यत्र पदद्वयवाच्यत्वा· भावात्तथापि शक्यतावच्छेदकमप्रतीत्य वाच्यत्वं प्रत्येतुमशक्यमिति प्रथमोपस्थितत्वेन तदेव लक्षणमुक्तम् । केचित्तु उभयपदवाच्यत्वं करणेऽतिप्रसक्तमिति तदुक्तमित्याहुः । तदयुक्तम् । तद्वाचकत्वे वाक्य· तया सङ्केता(भा?)वात् । नवीनास्तु प्रथमचरमाश्रमविरहितोभयनाम·

तत्राविद्या संशयविपर्ययस्वप्नानध्यवसायलक्षणा। तत्र न ताव-त्संशयस्योभयविधिर्विषयः। पुरुषः स्थाणुश्चेति समुच्चयप्रसङ्गे विकल्पानुपपत्तेः। नाप्युभयनिषेधः। स्थाणुर्न पुरुषो नेतिप्रतीतिप्रसङ्गात्। नाप्यन्यतरनिषेधः। स्थाणुरेवेत्यवधारणप्रसङ्गात्।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वा, इच्छासाक्षात्कारणात्मविशेषगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा। सूचीकटाहन्यायेन चरमोक्तामप्यविद्यां विभजते—तत्रेति। विषयापेक्षद्वारा संशयमाक्षिपति—तत्र न तावदिति। उभयविधिरिति। उभयोः संशयकोट्योर्विधिरित्यर्थः। न च विरुद्धोभयविषयत्वेन समुच्चयाद्भेद-स्तथापि तर्केऽतिव्याप्तिः। उभयनिषेध इति। प्राधान्येनेति शेषः। अन्यतरेति। एकैकनिषेध इत्यर्थः। पुरुषत्वनिषेधपक्षे दोषमाह—स्थाणुरेवेति।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रसङ्केतितत्वस्यापि विवक्षितत्वे तत्रातिव्याप्तेः, द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति सामान्यतस्तस्यापीश्वरसङ्केतविषयत्वात्। अत्राहुः—पर्यायशब्दाभिधानेन बुद्धित्वं प्रवृत्तिनिमित्तं लक्षणमभिमतम्। न चेदमसिद्धं जानामीत्यनुगतबुद्धिवद्यत्वात् विशिष्टज्ञानकारणतावच्छेदकतया निर्विकल्पकसविकल्पकसाधारणस्य तस्यावश्यकत्वाच्च। आवद्येति। विशेष्यावृत्त्यप्रकारकं ज्ञानं विद्या यद् यत्रास्ति तत्र तस्य ज्ञानं वा। तद्भिन्नं ज्ञानमविद्या। संशयमाक्षिपति—तत्रेति। उभयकोटेर्विधिः। विधानमित्यर्थः। पुरुष इति। न च मिथो विरुद्धोभयविषयत्वेन समुच्चयाद्भेदः समुच्चयस्य परस्पराविरुद्धविषयत्वादिति वाच्यम्, तथापि तर्केऽतिव्याप्तेः। 'अन्यतरनिषेधः' एकैकनिषेध इत्यर्थः। स्थाणुरेवेति। ए-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वाच्येऽतिव्याप्तिरिति जातिधावनामात्र वदन्ति। विशिष्टेति। यद्यपि न ज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकमपि तु विशेषणज्ञानत्वं तथापि ज्ञानत्वासिद्धौ तदपि दुर्ज्ञेयमिति तदावश्यकत्वे बाधकाभावाज्जातित्वमिति भावः। विशेष्येति। निर्विकल्पकसङ्ग्रहाय नञ्गर्भता। स्मृतिसंग्रहायानुभवपदमपास्य ज्ञानपदम्। विरुद्धाप्रकारत्वं स्वप्नभिन्नत्वं च विशेषणमतो नातिव्याप्तिः। संशयमिति। संशयलक्षणमित्यर्थस्तेनोपसंहारे संशयव्युत्पादनेन न विरोधः। करणभ्रमनिरासायाह—विधानमिति। वैशिष्ट्यमित्यर्थः। तर्क इति। धूमवानयं यदि धूमाभाववान् स्यात् वह्नि-

नाप्युभयविधिनिषेधौ । उभयावधारणप्रसङ्गात् । निषेधस्यानुपलम्भमात्राद्वा निश्चयः, योग्यतासहिताद्वा । नाद्यः । अतीन्द्रियनिषेधावभासापत्तेः । न द्वितीयः । तत्त्वस्फुरणे अतत्त्वारोपानुपपत्तेः । स्थाणुत्वोपलम्भे च तदनुपलम्भाभावात् । शुक्तिकायां रजतावभास इवाभावावभासानुपपत्तेः । तत्र दोषवशादभावानुपलम्भस्यात्रापि तुल्यत्वात्(१) । दूरत्वादेरप्यत्र(२) सत्त्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्थाणुत्वनिषेधे च पुरुष एवेत्यवधारणप्रसङ्गः । नापीति । स्थाणुरयं न पुरुषः पुरुषोऽयं न स्थाणुरित्यपि न संशयविषय इत्यर्थः । उभयेति । विरोधिकोटिनिषेधस्य विरोधिनिश्चयपर्यवसायित्वादिति भावः । निषेधस्फुरणमाक्षिपति—निषेधस्येति । संशयो न निश्चयाभिन्नः सिद्ध इति संशये वक्तव्ये निश्चय इत्येवाह—तत्वस्फुरणेति । विधिस्फुरणेत्यर्थः तत्र योग्यानुपलब्धेरभावमाह—स्थाणुत्वेति । अत्र दृष्टान्तमाह—शुक्तिकायामिति । रजतत्वोपलम्भाधीनो न रजतत्वाभावानुपलम्भः किन्तु दोषाधीन इत्याह—तत्रेति । उक्तदोषेण व्य(वाऽ?)र्थं विकल्प्य दूषयति—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तच्च पुरुषनिषेधपक्षे । स्थाणुनिषेधपक्षे तु पुरुष एव स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । उभयविधिनिषेधः पुरुषोऽयं न स्थाणुः स्थाणुरयं न पुरुष इत्यर्थः । उभयेति । अन्यतरकोटिनिषेधस्यापरकोटिनिश्चायकत्वादित्यर्थः । योग्यतेति । यद्यपि योग्यानुपलब्धिरभावनिश्चयहेतुरयं च संशयः । अत एवानुपलम्भमात्रादतीन्द्रिये संशयो भवत्येव तथापीदं तयोर्भेदसिद्धावेव स्यात् सैव चासिद्धेति भावः । तत्वस्फुरण इति । स्थाणुत्वपुरुषत्वस्फुरणे तयोरभावारोपानुपपत्तेः । विशेषदर्शने तदभावादित्यर्थः । न वा स्थाणुत्वपुरुषत्वयोरनुपलम्भोऽपि येन निषेधावगमः स्यादित्याह—स्थाणुत्वोपलम्भे चेति । शुक्तिकायामिति । यथा शुक्तौ रजतत्वारोपे रजतत्वाभावः सन्नपि न भासत इत्यर्थः । अत्रापीति । संशयस्यापि दोषजन्यत्वादित्यर्थः । ननु वाशब्दार्थः संशयविषयः स्यादित्यत आह—

---

(१) समानत्वात् । (२) ०पि तत्रापि सत्त्वात् ।

वाऽर्थश्च न द्वयविधिः।न द्वयनिषेधः। अन्यतरनिषेधो वा। कीर्तितदोषात्। नापि चरमो, नित्योऽनित्यो वेत्यत्राधिकाभावासत्त्वे तदनुपपत्तेः। नापि विरोधः। तन्निश्चये वाशब्दसम्भेदानुपपत्तेः। एककोटिस्वीकारप्रश्ने (१)च तदनुपपत्तेः। अन्य एवायमाकारभेदः स्ववासनायातो वाशब्दसम्भेदी। अस्थाण्वादिव्यावृत्तिकृतश्च स्थाण्वादिपदप्रयोगः। चित्राकारे(२) नीलादिशब्दसम्भेदवदिति समा-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्य(वाऽ?)र्थश्चेति। उभयविधिनिषेधौ वेति चरमं दूषितमपि दूषणान्तरदानाय विशिष्याक्षिपति—नापीति। परस्परविरहरूपयोः कोट्योर्भावत्वाभावत्वयोर्विधिकोटिचतुष्टयाभावादित्याह—अनित्य इति। नित्यत्वानित्यत्वयोः परस्परविरहस्वभावत्वमभ्युपेत्योक्तम्। अन्यथा तयोः सत्तागर्भत्वेन ध्वंसप्रागभावयोर्व्यतिरेक एव तदनुपपत्तेरिति कोटिचतुष्टयानुपपत्तेरित्यर्थः। नापि विरोध इति। वानर्हन्नर्हत्यनुषञ्जनीयम्?। संशयविषय इत्यनुषञ्जनीय इत्येके। गोत्वाश्वत्वे विरुद्धे इत्यत्रापि वाकारसम्भेदापत्तेरित्याह—तन्निश्चय इति। किञ्च चैत्रः श्यामो वा गौरो वेत्यत्राविरोधाभानेऽपि वाकारसम्भेददर्शनादित्युभयतो व्यभिचार इत्याह—एककोटीति। तत् किं संशयविषयो नास्त्येव तथा चानुभवविरोध इत्यत आह—अन्य एवेति। समानधर्म्मजत्वादिकमिति। आ-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

वाऽर्थश्चेति। नापीति। प्रागुक्तविकल्पे चरमः कल्पः उभयविधिनिषेधरूपो वाकारार्थो नापीति संशयस्य विषय इत्यनुपपत्तेर्विरोधोल्लेखानुपपत्तेः न हि नित्यत्वानित्यत्वे सहानवस्थायिनीति तत्र वाशब्दार्थः। तथा च तज्ज्ञानं संशयो न स्यादित्यर्थः। तत्किं संशयस्य विषय एव नास्ति? नेत्याह—अन्य एवेति। स्ववासनेति। अनादितादृशज्ञानजसंस्कारप्रभव इत्यर्थः। वाशब्देति। वाशब्दार्थोऽपि स एव ज्ञानाकार इत्यर्थः। नन्वेवं संशयविषये कथं स्थाणुत्वाद्यवभास इत्यत आह—अस्थाण्वादीति। विचि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

मानपि वह्न्यभाववान् स्यादित्यत्रेत्यर्थः। नन्वेवमिति। संशयस्याकार-

---

(१) ०रपक्षे च त०। (२) विचित्राकार इति प्रकाशधृतः पाठः।

नधर्मादिजत्वं(१) लक्षणमसिद्धमिति केचित्। तन्न(२)। उभयवि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

दिपदाद् विप्रतिपत्तिजत्वसङ्ग्रहः। तस्याप्यत्यनभ्युपगमे सामान्य-
लक्षणसङ्ग्रहः। असमानधर्म्मजत्वमनध्यवसायलक्षणम्। उभयविधेरि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्राकार इति। यथा विचित्राकारेऽलीक एवानीलादिव्यावृत्तिनिबन्धनो नीलादिपदप्रयोग इत्यर्थः। समानधर्मादीति। आदिपदाद्विप्रतिपत्तेः संशयसामान्यलक्षणस्य च संग्रहः। असाधारणधर्मजज्ञानस्याऽनध्यवसायत्वात् संशयस्य स्थाण्वादिभिन्नविषयतया समानधर्मस्य कोट्यनुपस्थापकत्वात् समानधर्मादिजत्वं लक्षणमसिद्धमित्यर्थः। उभयविधेरिति। उभयस्य स्थाणुत्वस्य पुरुषत्वस्य च यो विधिर्वैशिष्ट्यं तस्य यदुभयनिषेधवैशिष्ट्यं तस्य संशयविषयत्वादित्यर्थः। भावाभावसन्देहे च तदभावेऽप्येकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानाप्रकारवैशिष्ट्यं संशयविषय इति भावः। ननु धूमाभाववानयं यदि धूमवान् स्यात् तदा वह्न्यभाववानयं वह्निमान् स्यादिति तर्केऽतिव्यापकमिदम्। अथ तत्र धूमाभावविशिष्टे धूमवैशिष्ट्यं विषयः संशये च तुल्यवदुभयवैशिष्ट्यं विषय इति चेत्, तथाप्येकस्मिन् धर्मिणि विरोध्युभयवैशिष्ट्यमिति शब्देन जनिते ज्ञानेऽतिव्याप्तिः। जिज्ञासाजनकं ज्ञानं संशयः, न हि सा निश्चयजन्या अनुच्छेद्यत्वापत्तेरिति चेत् न, उपेक्षणीयसंशयाव्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विषयत्वे यद्यपि मूले प्रयोगः समर्थ्यत इत्यवभाससमर्थनव्याख्यानं विरुद्धं तथापि करणव्युत्पत्त्याऽवभासपदेनापि प्रयोग एवोक्त इति ध्येयम्।

यथेति। यद्यप्यलीकेऽनीलव्यावृत्तिरपि नास्ति तथापि तन्मते व्यावृत्तेरलीकतयाऽसत्ख्यात्या तदुपस्थितेस्तत्प्रयोग इति भावः। संशयसामान्यलक्षणस्येति। पूर्वं दूषितस्य विरुद्धोभयविधिविषयत्वादेरित्यर्थः। नन्वसाधारणधर्मजत्वमेव किमित्यादि पदसंग्राह्यं नोक्तमित्यत आह—असाधारणेति। तथा च तत् संशयलक्षणमेव नेति भावः।

(१) समानधर्म्मजत्वादिकं (२) ति चेन्न,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ति । चतुष्कोटिकमनेनोक्तम् । भावाभावसन्देहेऽपि भावत्वमभावत्वं स्वभावाभावत्वं भावाभावत्वं च कोटिचतुष्टयं यथाकथञ्चिदुपपाद्यम्।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पनान्नैतद्योग्यतायाश्च तदवच्छेदकधर्माज्ञानादप्रतीतेः । ज्ञाने वा तस्यैव लक्षणत्वापत्तेः । अनध्यवसायेति व्याप्तेश्च संस्काराजनकं ज्ञानं संशयः । यद्यपि निश्चयोऽपि क्वचित्तथा तथापि तत्र तज्जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वमस्ति संशये तु न तथात्वं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्मरणाभावात् । संशयस्य हि नेन्द्रियार्थसन्निकर्षमन्तर्भाव्य सामग्री तद्विच्छेदेऽपि मनसैव तज्जननादिति चेन्न, तस्याप्यनुगतरूपानुपस्थितौ तत्राग्रहात्। अथ संशयत्वं जातिः। न च चाक्षुषत्वादिना परापरभावानुपपत्तिः, सर्वत्र हि मानस एव संशयः सौदामिनीसम्पातादौ कश्चित्समानधर्मवन्तं धर्मिणमालोक्यान्धकारेऽपि सन्देहात् चक्षुराद्यनुविधानस्य चानुमिताविव धर्मिग्रहोपक्षीणत्वात् बहिरिन्द्रियजन्यत्वेऽपि गत्वतारत्ववच्चाक्षुषत्वादिव्याप्यतन्नानात्वेनाप्युपपत्तेः । मैवम । तथासति धर्म्यंशेऽपि संशयत्वापत्तेः, जातेर्व्याप्यवृत्तित्वनियमात् ।

अत्राहुः । संशयविषयबोधकशब्दस्यायोग्यतया ज्ञानाजनकत्वान्न

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तथापि तज्जनकेति । निश्चयत्वमेवावच्छेदकमिति योग्यता तत्राप्यस्त्येव। तदभाव एव च लक्षणमिति भावः । नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वेन संशये निश्चयत्वमस्त्येवेति तदपि संस्कारजननयोग्यमेवेत्यत आह—संशयस्य हीति । तथा च तदप्यसिद्धमेवेति भावः । यद्वा संशयात्मकस्मरणाभावादित्येवासिद्धम्, इन्द्रियव्यापारविगमेऽप्यनुभूयमानस्य संशयस्य स्मरणत्वावश्यकत्वादत आह—संशयस्य हीति । न च बहिरिन्द्रियसन्निकर्षमन्तर्भाव्यैव तत्सामग्रीति मनसैव ज्ञानात्मकसन्निकर्षसहितेन तत्रानुभवात्मकसंशयजननम्, अननुभूतबहिरिन्द्रियगोचरार्थनिश्चये मनसो ज्ञानसान्निधिकल्पनादिति भावः । तस्येति । संस्कारजनकत्वाभावस्याप्यनुगताधिकरणनिष्ठरूपाऽप्रत्ययेऽप्रत्यय एव । तत्प्रत्यये तु तदेव लक्षणमिति भावः । तन्नानात्वेति । इदं चापाततो वस्तुतः पूर्वोक्तमेव सम्यक् । एवं सत्यननुगमेन लक्षणत्वाभावादित्यवधेयम् । संशयविषयेति । तथा चैकस्मिन् धर्मिणि विरोधि-

धेरुभयनिषेधवैशिष्ट्यस्य विषयत्वात् । दूरत्वात्तु(१) विशेषाग्रहे स्मृतिस्तयो(२)र्भावाभावयोरारोपात् । ऊर्ध्वत्वस्यैवोभयराशिसा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तत्त्वस्फुरण इति दूषयति—दूरादिति । अनेन वैशेषिकमते संशयसाम ग्र्येवोक्ता सन्निकर्षाभावादिति दोषमाहात्म्यप्रकाशनार्थं विकल्प

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तत्रातिव्याप्तिः । यद्वा एकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानाप्रकारकं ज्ञानं संशयः । न चैतल्लक्षणवाक्यजज्ञानेऽतिव्याप्तिः, तस्य विरोधिनानाप्रकारकत्वप्रकारकत्वात् संशये च विरोधिनोरेव प्रकारत्वात् । यद्वा विरोधिनानारूपावच्छिन्नविषयताप्रतियोगिज्ञानं संशयः । समूहालम्बने तु विरोधिप्रत्येकप्रकारावच्छिन्ना भिन्नैव विषयता न तु विरोधिनानारूपं निरूपितैकेति । तत्त्वस्फुरण इति दूषयति—दूरत्वादिति । विशेषाग्रहे धर्मिनिष्ठतया व्यावर्त्तकधर्माग्रह इत्यर्थः । एतेन स्मर्यमाणारोपरूपे संशये कोटिस्मारकत्वेन समानदर्शनस्य हेतुत्वमुक्तम् । न च समानधर्मज्ञानं न संशयहेतुः, तस्य कोटिस्मरण एवोपक्षयात् तदन्तरेणापि संशयोपपत्तेश्चेति वाच्यम् । तुरगादौ वेगेन गच्छतः को-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नानावैशिष्ट्यविषयकज्ञानत्वमेव लक्षणम् । न चोक्तकेऽतिव्याप्तिः । पूर्वमेव निरस्तत्वादिति भावः । ननु संशयानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः । तस्यापि संशयविषयवैशिष्ट्यविषयकत्वादित्यरुचेराह—यद्वेति । विरोधित्वं भासमानविरोधकत्वमतो विरोधाभानकालीनस्थाणुपुरुषसमुच्चये नातिव्याप्तिः । संशये चावश्यं विरोधभानात् । न चानध्यवसाये अतिव्याप्तिः । विशेषतो नानाप्रकारकत्वस्य विवक्षितत्वात् । नन्वाहार्यभ्रमातिव्याप्तिः । न चाहार्यान्यत्वेन विशेषणमाहार्यसंशयाव्याप्तेरिति चेन्न, विरोधभानकालीनस्याहार्यज्ञानस्य संशयतया सङ्ग्राह्यत्वात् । तदभानकालीनस्य लक्षणायोगादिति दिक् । तस्येति । एतेन संशयानुव्यवसायातिव्याप्तिरपि परास्तेति भावः । अतिरिक्तविषयतामाश्रित्याह—यद्वेति । एकस्मिन्धर्मिणीति विशेषणं विरोधित्वं च प्रागिवातो न समुच्चयेऽतिव्याप्तिः । वस्तुतो विरोधिपदेन भावाभा-

(१) दूरादिति कण्ठाभरणधृत पाठः । (२) स्मृतिस्तयोर्भा० ।

धारण्येनोभयराशिस्मारकत्वात् । दोषमाहात्म्यात् तदनुपलम्भा-
भावेऽपि सन्निकर्षाभावे रजतारोपवत्(१) कोटिचतुष्टयारोपोप-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ह्युपस्थितौ विशेषाग्रहे च समानधर्मग्रहं विना संशयादर्शनात् समा-
नधर्मोत्कर्षेण संशयोत्कर्षदर्शनाच्च योग्यानुपलम्भाभावे कथमभा-
वग्रह इति दूषयति—दोषेति । योग्यानुपलम्भो ह्यभावप्रमां प्रति कारणं
न त्वभावज्ञानमात्रं प्रतीति भावः । सन्निकर्षाभाव इति । यद्यपि विशिष्ट-
प्रत्यक्षमात्रे न विशेषणसन्निकर्षो हेतुः किन्तु विशेष्यसन्निकर्षः । स च
भ्रमेऽस्त्येव तथाप्ययं स इति भ्रान्तविपरीतप्रत्यभिज्ञाने तत्ताश्रयस्य
विशेष्यस्यासन्निकर्षेऽपि भ्रमोत्पत्तिमभिप्रेत्योक्तं स्फुरितयोरिति ।
स्फुरितत्वं विशेषणं न तूपलक्षणम् । 'विकल्पविषयत्वात्'संशयविषय-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वाविवोक्तौ । न च तयोः समुच्चयसम्भवः । न च स्थाणुपुरुषसंशया-
द्यव्याप्तिस्तस्यापि चतुःकोटिकत्वाभ्युपगमात् । अयं च प्रकारः पूर्व-
लक्षणेऽपीति सारम् । अन्यथा पीतः शङ्ख इत्यत्रातिव्याप्तिः । न च
तत्र विरोधभानमेव नेति वाच्यम्, उपनीतस्य तस्य भानाविरोधात् ।
न चोपनायकाविरोधज्ञाने सति तादृशं ज्ञानमेव नेति वाच्यम्, प्र-
त्यक्षे विरोधिज्ञानमात्रस्याप्रतिबन्धकत्वात् । समानधर्मग्रहं समानध-
र्मवद्धर्मिग्रहम् । संशयोत्कर्षेति । उत्कर्षश्च बहुकालस्थायिसजातीयसाहि-
त्यमेवेति भावः । अभावप्रमामिति । अभावनिश्चयत्वावच्छिन्नमित्यर्थः ।
भेदश्च निश्चयसंशययोरुपपादित एवेति भावः । यदि च योग्यानुपल-
म्भो विशेषसामग्री तदा यथाश्रुतमेव । तथाप्ययं स इति । तत्ताश्रयतया
विशेष्यत्वमिति विपरीतेत्युक्तम् । यद्यपि विशेषासन्निकर्षे साक्षात्का-
राभावादयुक्तमिदम्, एतादृशप्रत्यभिज्ञानस्य च मानसस्य मनःसन्नि-
कर्षेण ज्ञानेनैवोपपत्तेः । तथापि यः कश्चिदेकदेशी सन्निकर्षं विनापि
बहिरिन्द्रियेणैवायं भ्रम इति मन्यते तन्मतेनायं दृष्टान्त इति भावः । अत
एवाह—अभिप्रेत्येति । अभ्युपेत्येत्यर्थः । वस्तुतो विशेषणसन्निकर्षस्य
सामान्यकारणत्वं सम्भवदपि रजतभ्रमानुरोधेन यथा त्यज्यते तथा

---

(१) ०रोपात् को० ।

पत्तेः। एकत्र धर्मिणि स्फुरितयोर्विरोधस्यैव(१) विकल्पविषय-त्वात् । तस्यैव वाशब्देनाभिलापादिति सर्वं सुस्थम् । परस्पर-विरुद्धार्थावमर्शः संशय(२) इति लक्षणम् । [इति संशयः ।]

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

विषयं विवेचयनवाधारार्थमपि(?)विवेचयति—एकत्रेति । संशयविषय एव विरोधो वाशब्देनाभिलप्यत इत्यर्थः । एककोटिपरिग्रहप्रश्ने-ऽपि कथञ्चिद्विरोध एव वाकारार्थः । स गौरः श्यामो वेतिवत् । यद् द्रव्यं घटो वेतिप्रश्नानुदयात् । परस्परेति । ननु धूमाभाववानयं यदि धूमवान् स्याद् वह्न्यभाववानयं वह्निमान् स्यादिति तर्के अतिव्या-पकमेतत् । किञ्च लक्षणवाक्यजन्यज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तेनापि तादृशज्ञा-नजननात् । न च जिज्ञासाजनकज्ञानवत्त्वं लक्षणम्, उपेक्षणीयसंशये-ऽव्याप्तेः, जनकतावच्छेदकप्रकारापरिचयाच्च । परिचये वा तस्यैव लक्षणत्वात् । अनध्यवसायातिव्याप्तेश्च । संस्काराजनकज्ञानत्वं च क्वचिन्निश्चयेऽतिव्यापकं तत्र निश्चयत्वेनैव संस्कारजननयोग्यतेति चेत्, न, स्थाणुपुरुषसंशयानन्तरं स स्थाणुः पुरुषो वेति स्मृतिस-म्भवेन संशयस्यापि संस्कारजनकत्वात् तन्न स्मरणं किन्तु संशय एवायमपरो न हि चक्षुरादिसन्निकर्षावश्यकत्वं संशये विद्युत्सम्प-तनादौ धर्म्मिदर्शनानन्तरं तादृशमानससंशयाद्यनुभवादिति चेन्न, निश्चयव्यावृत्तेन रूपेण संस्काराजनकत्वस्यैवाग्रहात् । न च संशय-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वादित्यर्थः । तस्यैवेति । संशयविषयस्यैवेत्यर्थः । न चैवं धर्मिण्यपि वाकारान्वयः स्यात्तस्यापि विषयत्वादिति वाच्यम्, प्रकारस्यैव वि-षयत्वेन विवक्षितत्वात् । परस्परेति । एकस्मिन् धर्मिणीति शेषः । तेन न समूहालम्बनातिव्याप्तिः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

योग्यानुपलम्भस्याप्यभावज्ञानसामान्यकारणत्वमिति मूलार्थं इति भाति। अतीतत्वमर्थो न विवक्षित इत्याह—स्फुरितत्वमिति। स्फुरणमि-त्यर्थः। तथा च स्फुरितो मूलार्थ इति भावः।

---

(१) ०योराकारयोर्वि० । (२) परस्परविरुद्धयोरवमर्श इति ल० ।

विपर्ययोऽप्यतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः । यथा शुक्तिकायां रजतमिति ज्ञानम् । ननु चात्र पुरोवर्त्तिज्ञानं दोषवशोपजाततदंशमोषं रजतत्वसामान्यस्मरणं, रजतत्वस्य च पुरोवर्तिनि समवायतदभावयोरज्ञानं प्रवृत्तिव्यपदेशादिरूपव्यवहारे कारणम् । सत्यरजतेऽपि तथैव प्रवृत्तिदर्शनात् । तत्रापि रजतव्यक्तिज्ञानं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्वं जातिश्चाक्षुषत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । न च सर्वत्र मानस एव संशयः, चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकदर्शनात् । सौदामिनीसम्पातादिस्थले मानसोऽपि स्यान्न विरोधः, धर्म्मांशेऽपि संशयत्वापत्तेः, जातेर्व्याप्यवृत्तित्वात् । मैवम् । एकधर्म्मिकविरोधिनानाप्रकारकज्ञानस्य संशयत्वात् लक्षणवाक्यजन्यज्ञानस्य विरोधिनानाप्रकारकत्वप्रकारकत्वादिति ।

विपर्य्ययोऽपीति । जाग्रद्दशाकविशेष्यावृत्तिप्रकारकनिश्चयत्वमिति लक्षणम् । ननु प्रवृत्तिः पुरोवर्त्तिनि ज्ञानं च रजतत्वप्रकारकमतः प्रवृत्त्यनुरोधादन्यथाख्यातिः स्वीकर्त्तव्या प्रवृत्तिश्चान्यथोपपन्नेत्याह—ननु चेति । पुरोवर्त्तिनि रजतत्वस्य समवायज्ञानेऽन्यथाख्यातिस्तदज्ञाने चाप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—रजतत्वस्येति । नन्वेमननुगम इत्यत आह—सत्यरजतेऽपीति । अनुगमने वाऽऽह—तत्रापीति । ननु तत्र समवाये सति कथं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विपर्ययोऽपीति । निश्चयत्वे निद्राद्यजन्यत्वे च सति विशेष्यावृत्तिप्रकारकं ज्ञानमित्यर्थः । ननु पुरोवर्त्तिनि रजतत्वसमवायग्रहणे विशिष्टज्ञानस्वीकारापत्तिः, तदभावग्रहणे चाप्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह—समवायेति । ननु संवादिरजतार्थिप्रवृत्तौ सामग्र्यन्तरकल्पनादननुगमः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

संशयानध्यवसायस्वप्नेष्वतिव्याप्तिभयादाह—निश्चयत्व इति । निश्चयत्वं न संशयभिन्नत्वमनध्यवसायातिव्याप्तितादवस्थात्, किन्तु अविरोधिकोटिकत्वम् । केचित्तु निद्रादीत्यादिपदेनानध्यवसायकारणग्रहात्तेनैवानध्यवसायवारणे निश्चयत्वं संशयभिन्नत्वमेवेत्याहुः ।

रजतत्वबोधश्चान्तरालिकव्यक्त्यन्तरापरिस्फुरणं समवायाज्ञानं च तत्प्रतिपादकलिङ्गाभावात् । अविसंवादिव्यवहारजनकत्वविशिष्टसाकाङ्क्षरूपरूपिसहोपलम्भो हि तल्लिङ्गम् । विसंवादिव्यवहारजनकयोः पीतत्वशङ्खयोः समवायाभावात् । तदविसंवादित्वं तु प्रवृत्त्युत्तरकालगम्यम् । प्रवृत्तेः पूर्वमप्रतीतमसिद्ध-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

समवायाज्ञानमत आह—तत्प्रतिपादकेति । भ्रमस्थलेऽपि साकाङ्क्षरूपरूपिसहोपलम्भो न तु समवाय इत्यत उक्तमविसंवादीति । 'सहोपलम्भो' ज्ञानान्तरानन्तरितोभयोपलम्भो न त्वेकज्ञानारोहः, अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् । अप्रतीतमित्यस्य विवरणमसिद्धमिति । नन्वज्ञा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्यादित्यत आह—सत्यरजतेऽपीति । आन्तरालिकेति । रजतत्वानाश्रयव्यक्त्यस्फुरणमित्यर्थः । ननु सत्यरजते सन्नपि रजतत्वसमवायः कुतो न भासत इत्यत आह—समवायाज्ञानं चेति । शब्दरूपादिन्द्रियसम्बन्धः(?)प्रत्यक्षत्वादितीन्द्रियप्रत्यासत्तितया समवायसिद्धेस्तस्यातीन्द्रियत्वे तज्ज्ञापकलिङ्गाभावादित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—अ(वि?)संवादीति । साकाङ्क्षेति । अगृहीतासंसर्गत्वं साकाङ्क्षत्वं तादृशधर्मधर्मिविषयकमित्यर्थः । तच्च विसंवादिप्रवृत्तिस्थलेऽप्यनैकान्तिकमत उक्तमविसंवादीति । तावन्मात्रं समवेताकाशाद्युपलम्भेऽनैकान्तिकमत उक्तं साकाङ्क्षेति । न त्वेतदप्यभावतदाश्रयसहोपलम्भेन व्यभिचारि भावत्वेन विशेषणेऽपि समवायतद्वत्सहोपलम्भेन व्यभिचारः । मैवम् । अविसंवादित्वस्य बाधकाभाववैशिष्ट्यात्मकत्वात् । तथा च बाधकाभावविशिष्टसाका-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रजतत्वानाश्रयेति । रजतत्वानाश्रये पुरोवर्तिव्यक्त्यस्फुरणमित्यर्थः । अन्यथा प्रकृतानुपयोगात् । प्रत्यासत्तितयेति । अतीन्द्रियत्वं चालौकिकप्रत्यासत्तितया । अन्यथा ज्ञानादौ व्यभिचारादिति वदन्ति । वस्तुतो गुरूणामिदमनुमानमिति यथाश्रुतमेव सम्यक् । व्यभिचारीति । अतिरिक्तसम्बन्धजन्यत्वे साध्य इति शेषः । अविसंवादित्वस्य अविसंवादिव्यवहारजनकत्वस्य । तथा चेति । न च बाधकाभावादित्येव सम्यक्

माभासभूतं देशकालानवच्छिन्नरजतत्वसमवायिस्मरणदर्पणारूढ-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नरूपाऽसिद्धिर्न दोष इत्यत आह—आभासभूतमिति । तस्याप्याभास-त्वादित्यर्थः। रजतत्वासंसर्गाग्रहस्य प्रवर्त्तकत्वमुक्त्वा इष्टभेदाग्रहस्य तदाह—देशेति। भेदज्ञानार्थमाह—देशकालानवच्छिन्नेति । रजतत्वपुरोव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्धर्मिसहोपलम्भस्य सम्बन्धनियतत्वात् संयोगबाधे समवायसि-द्धिः। अप्रतीतत्वमात्रं न दोष इत्यत उक्तमसिद्धम् । अस्यापि दोषत्व-माह--आभासेति। हेत्वाभासस्य चानुमित्यसाधारणदोषत्वमिति भावः। एवं पुरोवर्त्तिव्यक्तिरजतत्वयोरसंसर्गाग्रहस्य प्रवर्त्तकत्वमुक्त्वा पुरोव-र्त्तिव्यक्तिरजतत्वाश्रययोर्भेदाग्रहस्य तदाह—देशकालेति। प्रत्यक्षेणेदमिति शुक्तिर्गृह्यते दोषात्तत्र शुक्तित्वं न गृह्यते गृहीतेन शुक्लभास्वरत्वेन रजतं स्मार्यते दोषात्तयोर्भेदः सन्नपि न भासते। एतावता रजतार्थिप्रवृत्तिर्जा-यते । यत्र सत्यरजते प्रवृत्तिस्तत्रापि रजतेन भेदाग्रहोऽस्त्येव परं तत्र विद्यमानतया भेदो न गृह्यते । शुक्तिरजतयोस्तु सन्नपि न गृह्यत इति न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । येनापि शुक्तिरजतयोस्तादात्म्यभानं वाच्यं तेनापि तयोर्भेदाग्रहो वाच्यः, भेदग्रहे सत्यभेदारोपायोगात् । तथा च तावन्मात्रमेवास्तु लाघवादिति यदारोपे हेतुस्तत्प्रवृत्तावेवास्तु । न चैवं ज्ञानसाध्यव्यवहारोपपत्तौ ज्ञानमात्रापलापः, अनन्यथासिद्धं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

बाधकाभावपदेन स्वरूपसम्बन्धाविषयत्वस्योक्तत्वात् । न च विसं-वादिस्थले व्यभिचारः । अविसंवादिव्यवहारजनकत्वस्यापि विशे-षणत्वात् । एवञ्च बाधकाभाववैशिष्ट्यात्मकत्वादित्यस्य बाधकाभाव-वैशिष्ट्यविशेषणकत्वादित्यर्थः सम्पद्यते। केचित्तु निर्विषयकभाव-मात्रविषयकविशिष्टसाक्षात्कारित्वमेव हेतुरनेनोपलक्षित इत्याहुः। 'स-म्बन्धनियतत्वात्' अतिरिक्तसम्बन्धनियतत्वात् । ननु भेदग्रहापेक्षया ऽभेदज्ञानमेव लघ्विति तदेव प्रवृत्तिकारणमस्त्वित्यत आह--येनापीति। तथा च तस्यावश्यकतया तद्धेतोरेवेतिन्यायात्स एव कारणमिति भावः। ननु शुक्तिं रजततयाऽज्ञासिषमिति प्रतीतिबलाद्भ्रमोऽपि वि-

मनुभूतपुरोवर्तिना वस्तुना अगृहीतभेदं वा प्रवृत्तिकारणं भेद-ज्ञानमसमवायज्ञानं च निवर्तकमिति व्यवस्थिते प्रयुज्यते विवा-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

र्त्तिनोर्भेदाग्रह इत्यर्थः। भेदज्ञानमिति। इष्टभेदाज्ञानमित्यर्थः। असमवायज्ञान-मिति। रजतत्वासंसर्गज्ञानमित्यर्थः। उभयसिद्धयथार्थज्ञानेऽशतः सि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

जानामीत्यनुव्यवसायसाक्षिकत्वात्तस्य। भ्रान्तिश्च न पुरोवर्त्तिरज-तयोस्तयोः सत्त्वात्। नापि तयोस्तादात्म्ये तस्यात्यन्तासत्त्वेना-सत्ख्यात्यापत्तेरिति भावः। न त्विदं रजतमित्यत्र शुक्त्या समं पुरोवर्त्तिनो भेदग्रहेऽन्यथाख्यात्यापत्तिः, तदग्रहे चानिष्टभेदाग्र-हान्निवर्त्तेत।

अथानिष्टतावच्छेदकरूपेणोपस्थितानिष्टभेदाग्रहान्निवृत्तिर्न चेद्-त्वमनिष्टतावच्छेदकं तथापीदं रजतं न शुक्तिरित्यत्रानिष्ट-तावच्छेदकशुक्तित्वेनोपस्थितभेदाग्रहान्निवर्त्तेत। मैवम्। स्वात-न्त्र्येणोपस्थितेष्टानिष्टभेदाग्रहयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वात् अभाववि-शेषणत्वेनानुपस्थितिश्च स्वातन्त्र्यमनिष्टं च तत्राभावविशेषणतया भासते। ननु तथापि भेदाग्रहो न प्रवर्त्तकः सत्यरजतस्थले तदभा-वात्। न हि तत्रेष्टपुरोवर्त्तिप्रतियोगिको भेदोऽस्ति यस्याग्रहः प्रवर्त्त-येत्। मैवम्। पुरोवर्त्तिनीष्टभिन्नत्वप्रकारकज्ञानाविषयत्वाभावस्य प्रव-र्त्तकत्वात् सत्यरजतस्थले पुरोवर्त्तिरजतत्वविशिष्टज्ञानसत्त्वेऽपि त-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शिष्टज्ञानात्मा स्वीकर्त्तव्य इत्यत आह--भ्रान्तिश्चेति। तथा च बाधका-त्सोऽप्यसंसर्गाग्रह इति भावः। अभावविशेषणतयेति। न चैवं गृहनि-ष्ठाभावप्रतियोगीदं रजतमित्यतोऽप्रवृत्त्यापत्तिः। तत्र च रजतमित्यं-शस्याभावाविशेषणतयोपस्थितिरूपत्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

पुरोवर्त्तिनीति। पुरोवर्त्यगृहीतासंसर्गे यदिष्टभिन्नत्वं तत्प्रकारक-ज्ञानाभावस्येत्यर्थः। अन्यथा रजत एव नेदं रजतमिति ज्ञानात्प्रवृ-त्त्यापत्तेः। न च रजतत्वे रजतनिष्ठाभावप्रतियोगित्वारोपस्तत्राप्येवं प्रवर्त्तेतेति वाच्यम्, इष्टतावच्छेदकागृहीतासंसर्गे यत्पुरोवर्त्तिनिष्ठा-भावप्रतियोगित्वं तज्ज्ञानाभावस्यापि कारणत्वात् प्रतिबन्धकाभाव-

दाध्यासिताः सर्वे प्रत्यया यथार्थाः प्रत्ययत्वात् घटप्रत्ययव-दिति गुरुमततत्त्ववेदिनः ।

अत्रोच्यते । व्यवहारो हि व्यवहर्तव्योपलम्भनिबन्धनो

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

द्धसाधनवारणाय विवादाध्यासिता इति ।

व्यवहारो हीति । इदं रजतमित्यत्राभेदो व्यवह्रियते । स चाभेदोपल-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्य रजतत्वपुरोवर्त्तिज्ञानत्वेन हेतुता न तु रजतपुरोवर्त्तिविशिष्टज्ञा-नत्वेन गौरवात् । एवं च तत्र रजतपुरोवर्त्तिज्ञानत्वमेकत्र ज्ञाने अत्र ज्ञानद्वय इति विशेषः । सर्वे प्रत्यया इति । ननु प्रसिद्धज्ञानपक्षत्वे सिद्ध-साधनमतिरिक्तज्ञानपक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः। किञ्च धर्मिणि सर्वज्ञानानां यथार्थत्वात् सिद्धसाधनम् । न चायथार्थत्वाभावः साध्यः प्रतियोग्य-प्रसिद्धेः । मैवम् । ज्ञानत्वं न विशेष्यावृत्तिप्रकारावच्छिन्नवृत्ति ज्ञा-नमात्रवृत्तिधर्मत्वात् प्रमात्ववदिति विवक्षितत्वात् । भेदाग्रहकारिता-यां शुक्तौ रजतत्वेन पुरोवर्त्तिनमिच्छामीत्यत्र इच्छायां विशेष्यावृ-त्तिना रजतत्वेनावच्छेदस्य प्रसिद्धत्वात् ।

व्यवहारो हीति । व्यवहारोऽत्रेच्छाप्रवृत्तिरूपः । अयमर्थः—रजते-च्छाजन्यशुक्तिविषयकप्रवृत्तिजनकं रजतज्ञानं शुक्तिविषयकं तद्विष-यतां विना तद्विषयप्रवृत्त्यजनकत्वात् सर्वैरेवाद्यप्रवृत्तौ लाघवादुप-स्थितत्वाच्च ज्ञानं स्वविषये प्रवृत्तिं जनयतीत्यनन्यथासिद्धकारण-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कूटस्याकारणत्वात् । न चैवं गौरवं कारणबाधेन विशिष्टज्ञानबाधे प्रामाणिकत्वादिति दिक् । अत्रेति । भ्रमस्थल इत्यर्थः । यद्यपि रज-तपुरोवर्त्तिज्ञानत्वं तदुभयविषयज्ञानत्वं तच्च न प्रत्येकमिति नोभ-यत्रापि, तथापीष्टज्ञानं भेदाग्रहे कारणतावच्छेदकमिदं ज्ञानमेव स-मानविशेष्यकतया प्रवर्त्तकमित्यत्र तात्पर्यम् । व्यवहारो यदि व्यव-ह्रियत इति व्युत्पत्त्या ज्ञानमुच्यते तदा तस्य व्यवहर्त्तव्योपलम्भ-निबन्धनत्वं विरुध्येतेत्यत आह—व्यवहारोऽत्रेति । ननु व्यवहर्त्तव्यस्य शुक्त्यादेरिदमित्याकारोपलम्भो वर्त्तत एवेत्यत आह—अयमर्थ इति ।

न तु व्यवहरणीयविपर्ययानुपलम्भनिबन्धनः। न हि घटव्यवहारस्तन्मतिमतिक्रम्य कलसविपर्ययानुपलम्भेन भवति। यदि तु

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

म्भात् भवति न त्वभेदाभावस्यानुपलम्भादित्यर्थः। न हीति। घटाभावानुपलम्भाधीनो न घटव्यवहारः किन्तु घटोपलम्भाधीन इत्यर्थः। ननु व्यवहर्त्तव्याभावानुपलम्भनिबन्धन एवास्तु को दोष इत्यत आह—यदि त्विति। रजतत्वस्य पुरोवर्त्तिनि संसर्गो न गृह्यते इति त्वया वाच्यम्। अन्यथा अन्यथाख्यातिरेव स्यात्। तथा च तदनुपलम्भबलेनासंसर्गव्यवहारो निवृत्तिरूपः स्यादित्यर्थः। अनिष्टप्रसङ्गमुक्त्वा तदुपकार्य्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ताग्राहकमानेनावधृतत्वात् सर्वैरेव प्रथमं गृहीतत्वेन तस्य बलवत्वात् तत्र बाधकं विना तद्विरोधेन कल्पनान्तरानुदयादिति।

किञ्च संवादिप्रवृत्तिस्थले रजतपुरोवर्त्तिज्ञाने कारणे रजतपुरोवर्त्तिवद्विषयतया तद्वैशिष्ट्यं कारणतावच्छेदकमात्रं कल्प्यतामुताभावः कारणं स्वातन्त्र्योपस्थितभेदग्रहाणां प्रतियोगितया तद्विशेषकतया च कारणतावच्छेदकत्वमिति संशये ज्ञानवित्तिवेद्यतयोपस्थितत्वात् लाघवाच्च रजतार्थिप्रवृत्तिमात्रे वैशिष्ट्यं कारणतावच्छेदकत्वेन क्लृप्तमिति न भेदाग्रहः कारणं स्वातन्त्र्यादीनां च तदवच्छेदकं कल्प्यते। न च भ्रमकल्पनागौरवं दोषः फलमुखगौरवस्य सिद्ध्यसिद्धिपराहतत्वेन प्रामाणिकत्वेन वाऽदूषकत्वादित्यस्मत्पितृचरणाः।

गौरवमेव स्फुटयति—न हीति। प्रतिकूलतर्कोऽप्यपि न तथेत्याह—यदि त्विति। यथा रजतत्वासंसर्गानुपलम्भेन शुक्तौ रजतत्वसंसर्गव्यवहारस्तथा रजतत्वसंसर्गानुपलम्भेन रजतत्वासंसर्गव्यवहारोऽपि स्यादित्यर्थः। किञ्च स्वातन्त्र्यस्येष्टाविशेषणत्वे त्वणिग्वि(ग्वी?)थीस्थाभावप्रतियोगीदं रजतमिति ज्ञानादप्रवृत्त्यापत्तिः।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ज्ञानवित्तीति। समवायात्मकस्य वैशिष्ट्यस्यातीन्द्रियत्वेऽपि धर्मधर्मिभावात्मकमेव वैशिष्ट्यं तद्विषय इतिमतेन न्यायमतेन वा इदमुक्तम्। ननु रजतमित्येवमाकारिका स्वतन्त्रोपस्थितिरपि त-

स्यात् संसर्गानुपलम्भबलेनासंसर्गव्यवहारोऽपि दुर्वारः। तस्माद् यो व्यवहारः स व्यवहर्तव्यप्रकाशनिबन्धनो यथा कलसव्यवहारः। व्ययवहारश्चायं विमतिगोचर इति। अपि च वाष्पपूरगोचरधूमव्यवहारोपचाराद्भवति शिखरिशिखरगोचरविचित्रचित्रभा-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रमाणमाह—तस्मादिति। नन्विष्टतावच्छेदकप्रकारोपस्थितेष्टभेदाग्रहात् प्रवृत्तिरस्तु न त्वनिष्टभेदाग्रहान्निवृत्तिरपि अनिष्टस्यानिष्टतावच्छेदकप्रकारेणानुपस्थितेरिति चेत्, इदं रजतं न शुक्तिरित्यत्रोभयापत्तेः। अनिष्टमनिष्टतावच्छेदकप्रकारेण उपस्थितमपि न स्वातन्त्र्येण किन्त्वभावप्रतियोगितयेति चेन्न गृहनिष्ठाभावप्रतियोगीदं रजतमित्यादिप्रकारकभ्रमादप्रवृत्त्यापत्तिप्रसङ्गात् तत्र इष्टस्य स्वातन्त्र्येणानुपस्थितत्वात्। किञ्च इमे रङ्गरजते इति भ्रमे युगपत् प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रसङ्गात्। इष्टानिष्टयोस्तुल्यवदुपस्थितेः शुक्तिविषयप्रवृत्तिजनकं रजतत्वप्रकारकं शुक्तिविषयकं तद्विषयतां विना तद्विषये प्रवृत्त्यजननात्। ज्ञानस्य स्वविषये प्रवर्त्तकत्वस्य सर्वैरेवाहतत्वात्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। प्रत्यक्षप्रमाया अन्यथाख्यातित्वमुपपाद्यानुमित्यादेस्तदुपपादयति—अपि चेति। धूमज्ञानानन्तरं पर्वते वह्निज्ञानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते। सा यदि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अपि च रजतरङ्गयोरिमे रङ्गरजते इति समूहालम्बनभ्रमादिष्टानिष्टतावच्छेदकरूपेण स्वातन्त्र्योपस्थितोभयभेदाग्रहात्प्रवृत्तिवन्निवृत्त्यापत्तिः। अथेमे रङ्गरजते इत्यत्र रङ्गे किञ्चिद्भेदः प्रतीयते रजतभेदस्तु न ज्ञाय (त?) इत्युभयसिद्धम्। तथा च रङ्गनिष्ठतयोपस्थितस्य भेदस्य रजतप्रतियोगित्वाभावग्रहाद्रङ्गे प्रवर्त्तते रजतनिष्ठतयोपस्थितस्य भेदस्य रजतप्रतियोगित्वाभावो न गृह्यत इति न तत्र प्रवर्त्तते। यद्वा रजतवृत्तितयोपस्थितभेदस्य रजतभेदेन सह भेदाग्रहो रजते

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्रास्त्येव। यद्वा पुरोवर्त्तिगृहीता(१)संसर्गभेदप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वमिष्टे तादृगत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनानुपस्थितत्वमिष्टतावच्छेदके च स्वातन्त्र्यमिति नोक्तदोष इत्यनुशयादाह—अपि चेति।

---

(१) पुरोवर्त्यगृहीतास०।

नुव्यवहृतिः। सा किं संसर्गविज्ञप्तिपूर्विका असंसर्गाग्रहपूर्विका वा। नाद्यः। अन्यथाख्यातिस्वीकारचमत्कारात्। न द्वितीयः। अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्(१)। एवं शब्देऽपि(२) वाच्यम्।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वह्निसंसर्गज्ञानाद् भवेत्तदा निर्वह्नौ संसर्गज्ञानमित्यन्यथाख्यातिरेव। असंसर्गग्रहादेव तत्र प्रवृत्तिरिति यदि तत्राह—अनुमानोच्छेदेति। सदनुमितिस्थलेऽपि असंसर्गग्रहादेव प्रवृत्तिसम्भवादित्यर्थः। एवमनाप्तोक्ते यदि संसर्गप्रतीतिस्तदा अन्यथाख्यातिः। यदि चासंसर्गग्रहादेव प्रवृत्तिस्तदाऽन्यत्रापि तथेति शब्दाप्रामाण्यमित्याह—एवमिति।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रवृत्तिप्रतिबन्धकः। एवं रङ्गे निवृत्तावपि। अथ वा रङ्गवृत्तितया यो भेद उपस्थितो यश्च रजतप्रतियोगिको भेद उपस्थितस्तयोर्भेदाग्रहो रजते प्रवृत्तिप्रतिबन्धकः। एवं रङ्गनिवृत्तावपि प्रतिबन्धकक्रुह्यः(?)। नैवम्। तथा हि नाद्यः, प्रवृत्तिविषयस्येष्टतया ग्रहः प्रवर्त्तक इति लघुविषयतयैव प्रवर्त्तकत्वे सम्भवति बहुविषयतया प्रवर्त्तकतया प्रवर्त्तकत्वे मानाभावात्। न द्वितीयोऽपि, शब्दाभासाद्विपरीतचतुष्के युगपत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यापत्तेः शब्दाद्रजतभेदस्यानुपस्थितेः। अत एव न तृतीयः। अन्यथाख्यातीति। ननु तत्र लिङ्गविशिष्टपक्षज्ञानरूपा नानुमितिसामग्री किन्तु लिङ्गासंसर्गाग्रहमात्रम्। एवमनाप्तोदीरितपदस्मारितपदार्थेष्वपि न योग्यता विशिष्टज्ञानमपि तु तदसंसर्गाग्रहमात्रम्। अत्राहुः। या विशिष्टज्ञानसामग्री सैव प्रवृत्तिहेतुरिति त्वदभ्युपगमः सा चासंसर्गाग्रहरूपेति विषयतया न तत्र वैशिष्ट्यं कारणतावच्छेदकमिति दिक्। अनुमानमात्रेति। ननु प्रत्यक्षाभासं परिहृत्य किमित्य

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अथ वा रङ्गवृत्तितयेति। रङ्गत्वेनाभिमतं रजतमेवात्र रङ्गपदार्थः। न चैवं पूर्वाभेदः पूर्वमनुपस्थितेन रजतभेदेन रजतनिष्ठतयोपस्थितस्य भेदस्य भेदाग्रह इत्युक्तमधुना तूपस्थितयोस्तयोर्भेदाग्रह उच्यत इति भेदात्। ननु तत्रेति। यद्यपि विकल्पदूषणेनायं पूर्वपक्षः प्रकृतफक्किकोपरि सम्भवी तथापि द्वितीयपक्षस्याग्रे दूषितत्वादिदमेव सिद्धान्तिनो हृदि विपरिवर्त्तते इत्याखण्डलकोपर्य्येवायं पूर्वपक्ष इति प्रति-

---

(१) अनुमानोच्छेदप्रसङ्गादिति कण्ठाभरणधृतः पाठः। (२) मं शाब्देऽपि वा०।

असंसर्गाग्रहस्य बाधिताबाधितव्यवहारकारणत्वे व्यवहारवैचित्र्यं संवादित्वासंवादित्वरूपं न स्यादिति संवादिव्यवहारः संसर्गवि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अबाधितो व्यवहारः संसर्गाधीन इति लिङ्गादीनां संसर्गव्यवहारजन कत्वात् प्रामाण्यमिति शङ्कते--असंसर्गेति । संसर्गस्य वास्तवत्वावास्त

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नुमानाभास उदाहृतः, यावता तत्रापि शक्यते वक्तुं यद्यसंसर्गाग्रहात्संसर्गव्यवहारः तदा संसर्गज्ञानोच्छेदप्रसङ्गः। न च बाधाबाधाभ्यां व्यवस्थाबाधस्य विपरीतप्रमात्वे तस्यापि विशिष्टज्ञानत्वे मानाभावात्। अत्रोच्यते--प्राथमिकसत्यरजतप्रत्यक्षस्थले रजतत्वस्य न स्मृतिः प्रागननुभवात् ग्रहणं च तस्याक्षसंयुक्तयोग्यविशेष्यरजतसमवायेन भवद्धर्मधर्मिविषयकमेकमेवोत्पद्यते विशेष्यभानसामग्र्यन्तर्भूतत्वाद्विशेषणभानसामग्र्याः अगृहीतासंसर्गधर्मधर्मिविषयैकैकज्ञानविषयत्वमेवं च परदर्शने विशिष्टत्वमित्यनुभवासिद्धं यथार्थप्रत्यक्षस्य विशिष्टज्ञानत्वमित्यनुमित्याद्युच्छेद उक्तः। अथ वन्हिसंशयानन्तरं यत्र धूमासंसर्गाग्रहाद्वह्न्यर्थिप्रवृत्तिर्दृश्यते तत्र यदि वह्न्यसंसर्गाग्रहस्तस्य व्यापारः स्यात्तदा धूमासंसर्गाग्रहात्प्रागपि प्रवृत्त्यापत्तिः संशयानुरोधेन प्रागपि सत्त्वात्। तस्मान्निर्वह्नौ तस्य वह्न्यनुमितिर्द्वारमिति नानुमित्युच्छेदः। किञ्च पर्वतेनेन्द्रियसन्निकर्षे व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भाति। ये (सा?) चेति। तथा च यथा प्रवृत्तावसंसर्गाग्रहरूपा सामग्री तद्धेतोरिति न्यायात् तथानुमितावपीति न सामग्रीवैकल्यमन्यथा तु प्रवृत्तिकारणतयैवान्यथाख्यातिसिद्धिरिति भावः। एवं शाब्देऽपि योग्यतासंसर्गाग्रह एव सामग्री त्वदीयेति ध्येयम्।

न च बाधेति। यद्यपि नैतत् प्रत्यक्षासाधारणमनुमितिशाब्दयोरप्येवमवच्छेदादिति नात्रेयं शङ्का युक्ता। तथापि संसर्गज्ञानमात्रोच्छेदो यदि मूलकृतोच्यते तदैतदपि समाधानं शक्यतातो विशेषोच्छेद उक्त इत्यभिसन्धिः। मानाभावादिति। तथा च तस्याप्यसंसर्गाग्रहात्मकत्वे बाधकत्वानुपपत्तेरिति भावः। वन्ह्यनुमितिर्द्वारमिति। यद्यपि अयं पूर्वपक्षो न मीमांसकस्य तेना-

ज्ञप्तिपूर्वक इति चेत् , न, संसृष्टयोरसंसर्गाग्रहस्य संवादिव्यवहारहेतुत्वात् , शाब्देऽपि चानाप्ताप्रणीतवाक्यप्रभवस्मृतिसन्ताना-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वत्वाभ्यां संवादिविसंवादिरूपकार्यवैचित्र्यमिति परिहरति—नेति। स्मृतिसन्तानासंसर्गाग्रहस्येति । स्मर्यमाणपदार्थासंसर्गाग्रहस्येत्यर्थः । ननु एतादृशासंसर्गाग्रहादनाप्तोक्तेऽपि संवादिन्येव प्रवृत्तिः स्यादत उक्तम् अनाप्तप्रणीतेति । आप्तप्रणीतेति वक्तव्ये वेदस्य तन्मतेऽपौरुषेयस्य तदभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति व्यतिरेकप्राधान्यम् । तथा च शाब्दप्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । यद्वा वैपरीत्यमेवास्तु तथा च भ्रमो विशिष्टज्ञा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नेष्ट स्मरणे यदि धूमभ्रमानन्तरमपि वह्न्यसंसर्गाग्रहात् प्रवृत्तिस्तदा प्रत्यक्षभ्रमान्न कश्चिद्विशेष इति वह्निं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायः स्यान्न त्वनुमिनोमीति । मैवम् । धूमासंसर्गाग्रहस्य हि स्वातन्त्र्येण निर्वह्नित्वोपस्थितिप्रतिबन्धे सति स्वातन्त्र्येण वह्निमत्त्वोपस्थितिर्व्यापारः स्यात् लिङ्गज्ञानानन्तरभावित्वप्रतिसन्धानाच्च न साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायः । संसृष्टयोरिति । लिङ्गलि(ङ्गि?)नोर्यत्र संसर्गस्तत्राविद्यमानासंसर्गाग्रहः संवादिव्यवहारजनकः यत्र दोषात् सतोऽपि तस्याग्रहस्तत्र विसंवादिव्यवहार इत्यर्थः । यद्यपि शाब्देऽप्येवं(१) सम्भवति तथापि तत्र गत्यन्तरमाह—शाब्देऽ

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

न्यथाख्यातेरस्वीकारात् । नापि नैयायिकस्य तदुक्तानुमानोच्छेदेऽस्यावतारितत्वादिति चेत्, न, अनुमानोच्छेदमसहमानस्य तस्य तटस्थस्यान्यथाख्यातिमभ्युपेत्यैव पूर्वपक्षित्वात् । यद्यपि सिद्धान्तिन एवमयत्नसिद्धैवान्यथाख्यातिस्तथापि तस्यापि(२) परस्याशयो न युक्त इत्यभिप्रेत्याह—मैवमिति । तथा च मीमांसकरीत्यैव त्वदुक्तमिति भावः । लिङ्गलिङ्गिनोरिति । हेतुसाध्ययोर्यत्र पक्षे संसर्ग इत्यर्थः । लिङ्गसत्ता च प्रवृत्तौ यद्यपि साक्षान्नोपयुज्यते तथाप्यविद्यमानलिङ्गसंसर्गाग्रहद्वारा साऽप्युपयुज्यत इत्याशयेनोक्ता यद्यप्येवमिति । अनया रीत्येत्यर्थः । तथा चाविद्यमानपदार्थासंसर्गाग्रहस्तत्रापि नियामकः

(१) यद्यप्येवं शाब्देऽपि इति विवृतिधृतः पाठः । (२) पि ज्ञातस्यापि प० ।

संसर्गाग्रहस्याविसंवादिसंसर्गव्यवहारहेतुत्वात्(१)। संसर्गग्रहस्य च(२) विसंवादिव्यवहारहेतुत्वे असंसर्गाग्रहादविसंवादिव्यवहारे व्यवहारवैचित्र्यस्यान्यथासिद्धेः। रजतत्वतद्व्यञ्जकयोः संसर्गाग्रहेऽपि संवादिव्यवहारदर्शनेनानैकान्तिकत्वाच्च। यो यद्विलक्षण आभासः स तद्विजातीयप्रमाणप्रतिरूपकः, यथा प्रत्यक्षाभासः। शब्दाद्याभासात् विलक्षणौ च शब्दलिङ्गाभासौ प्रत्यक्षाभासादिति शब्दानुमानासिद्धिरिति चेत्, न, विचारासहत्वात्। तत्सादृश्यं वा तदाभासत्वं विपर्यस्तव्यवहारजनकत्वं वा तद्वि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

नमेवास्तु इत्याह—संसर्गग्रहस्येति। समवायातीन्द्रियत्वपुरस्कारेणाह—रजतत्वेति। तद्व्यञ्जिका व्यक्तिः। अनैकान्तिकत्वं तु संसर्गग्रहस्य क्वापि न प्रवर्त्तकत्वमित्यर्थः। शब्दानुमानयोः प्रमाणत्वं शङ्कते—यो यदिति। प्रत्यक्षाभासाद्विलक्षणौ शाब्दानुमित्याभासौ प्रत्यक्षविजातीयप्रमा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पीति। वेदे नाप्तोक्तत्वसम्भव इत्यत उक्तम् अनाप्तप्रणीतेति। किञ्च विनिगमकाभावाद्वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्याह—संसर्गग्रहस्य चेति। रजतत्वेति। तद्व्यञ्जिका रजतत्वसमवायिनी व्यक्तिस्तद्रजतत्वं संसर्गस्य समवायरूपतयाऽतीन्द्रियत्वेनाह इत्यर्थः। यद्वा तद्व्यञ्जकपदेन या पुरोवर्त्तिव्यक्त्या रजतत्वस्यासंसर्गाग्रहो विवक्षितः सैवोच्यते। संवादिव्यवहारदर्शनेनेत्यत्र पुरोवर्त्तिगोचरेणेति द्रष्टव्यम्। तद्विजातीयेति। तद्विलक्षणप्रमावृत्तिज्ञानत्वव्याप्यजातिमानित्यर्थः।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सम्भवत्येवेति भावः। वेद इति। परस्येति शेषः। तथा च परमतेनैवायं सिद्धान्त इति ध्वनितम्। स्मृतिसन्तानेति मूलम्। स्मृतेः सन्तानं यत्रेति पदार्थ एवोक्तः। विशेषणताख्यः सम्बन्धस्तत्रापि गृह्यत इति मतेन व्याचष्टे—यद्वेति। संवादित्वार्थमाह—पुरोवर्त्तिगोचरेणेति। तद्विलक्षणेति। एवञ्च मूले आभासपदेन ज्ञानमुक्तमिति भावः। तत्सादृश्यस्येत्या-

(१) ०नासंसर्गव्यव०। ०दिव्यव०। (२) ०स्य वा वि०।

पर्ययत्वं वा । नाद्यः । अनेकान्तात् । भवति [हि] प्रत्यक्षाभासाद्वि-
लक्षणस्तर्कदृष्टान्तस्मरणदूषणाभासो न तु प्रत्यक्षेतरप्रमाणप्रति-
योगिकः । अत एव न द्वितीयः । दृष्टान्ताभासादेरपि विपर्यस्त-
व्यवहारजनकस्य प्रमाणप्रतियोगिकत्वाभावात् । यो यद्विलक्षणः
प्रमाणाभास इति विशेषणादयमदोष इति चेत् , न, शब्दलिङ्ग-
योः प्रामाण्यसिद्धिमन्तरेण शब्द(१)लिङ्गाभासयोः प्रमाणाभास-
त्वासिद्धेः । शब्दाभासो(२)हि पदार्थस्मृतिसन्तानासंसर्गाग्रह-
रूपत्वात् स्मरणाभासः स्यात् । शब्दप्रामाण्यसिद्धौ च तदाभास-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

णयोः प्रतिरूपकौ भविष्यत इति शब्दानुमानयोः प्रमाणत्वं सिध्यती-
त्यर्थः । अनेकान्तादिति । शब्दानुमानाभासौ प्रमाणप्रतिरूपकौ प्रत्यक्षा-
भासविलक्षणाभासत्वात् । अत्र सामान्यतो व्याप्तिः—यद्यदाभासवि-
लक्षणाभासः स तद्विजातीयप्रमाणप्रतिरूपकः यथा अनुमानाद्याभास-
विलक्षणः प्रत्यक्षाभासस्तद्विजातीयप्रमाणप्रतिरूपक इति । एतच्च त-
र्काभासादावनैकान्तिकमित्यर्थः । तर्काभासः प्रमाणाभास एव न
भवतीति न तत्र व्यभिचार इत्याह—यो यदिति । साध्यविशेषो(षणा?)
दयमहेतुरित्याह-नेति । तदेव स्फुटयति—प्रामाण्यसिद्धिमन्तरणेति । शब्दस्य
प्रामाण्यं चेन्न सिद्धं तदा स्मर्य्यमाणपदार्थासंसर्गाग्रहमात्रोपयोगी
शब्द इति तदाभासः स्मरणाभावपर्य्यवसित इत्याह—शब्दाभासो हीति ।
ननु शब्दात् पदार्थानां संसर्ग एव भासते अन्यथा ततः प्रवृत्ति-
रेव न स्यादित्यत आह—शब्देति । तर्हि प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या शब्दाभा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न त्विति । प्रत्यक्षेतरदृष्टान्तादिरूपप्रमाणप्रतियोगिक इत्यर्थः । प्रमाणाभास
इति । दृष्टान्तादेश्च न प्रमाणत्वमित्यर्थः । स्मृतिसन्तानेति । स्मर्यमाणपदार्था-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिमूले उपनयेन व्यज्यमानज्ञानस्याभासत्वस्य विकल्पः । तदाभास-
स्यापीति मूलम् । सत्यस्थले विशिष्टज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वावधारणा-

---

(१) शाब्दलि० । (२) शाब्दाभा० ।

स्याऽप्यन्यथाख्यातिस्वभावत्वसिद्धेः। न (१)तृतीयः। अन्यथाख्यातिस्वीकारात्। यश्चाभासो नासौ संसर्गवेदनप्रतियोगिकः यथेदं रजतमित्याभासः। आभासश्च शाब्दादिः। यः संसर्गव्यवहारः सोऽसंसर्गाप्रतिभासपूर्वकः यथा रजतव्यवहारभेदः। तथा च विवा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सादपि संसर्ग एव भासत इत्यन्यथाख्यातिसिद्धिरित्यर्थः। अनुमानस्यापीयमेव गतिरिति भावः। तर्हि विपर्यस्तत्वमनुमानादिबोध्य संसर्गविपरीतसंसर्गबोधकत्वमनुमानाद्याभासत्वमिति दूषयति—नापीति। इदानीं सत्प्रतिपक्षरूपतया प्रत्यक्षस्यापि प्रामाण्यमास्कन्दति—यश्चेति। यथेदं रजतमिति प्रत्यक्षादावपि विशिष्टभ्रमानुदयात् असंसर्गाग्रहादेव प्रवृत्तिसम्भवात् भ्रमस्थलवदित्यर्थः। प्रमास्थले यत्संसर्गव्यवहारः प्रवृत्तिव्यवदेशश्च तयोरप्यसंसर्गाग्रहपूर्वकः स्याद् यदि भ्रमोऽन्यथाख्यातिरूपो नाङ्गीकार्य्य इत्याह—यश्चेति। यो यद्विलक्षण

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ग्रहरूपत्वादित्यर्थः। संसर्गवेदनप्रतियोगिक इति। संसर्गबोधकप्रमाणप्रतियोगिक इत्यर्थः। यथेदमिति। शुक्तौ रजतत्वस्यासमवायात् तत्र प्रमाणाप्रसरादित्यर्थः। यथा रजतेति। यथा शुक्तौ रजतव्यवहारो न व्यवहर्त्तव्यसंसर्गज्ञाननिबन्धन इत्यर्थः। अनुमानप्रामाण्यानभ्युपगमे

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

दिति भावः। शुक्तौ रजतत्वस्येति। यद्यप्येवं शब्दाभासस्थलेऽपि प्रमाणाप्रसरस्योभयवादिसिद्धत्वात् सिद्धसाधनम्। यदि च तज्जन्यप्रमावृत्तिज्ञानत्वव्याप्यजातिमत्त्वाभावः साध्यस्तदा दृष्टान्तासिद्धिस्तथापि समवायातीन्द्रियतया संसर्गविषयकप्रमावृत्तितादृशजातिमत्त्वाभावे साध्ये भवति प्रत्यक्षाभासस्य दृष्टान्ततेति भावः। यद्यपीत्थमपि शुक्तौ रजतत्वस्येत्यादिहेतुरयुक्त एव तथापि दोषवशादतीन्द्रियोऽपि रजतत्वसमवायः शुक्तौ भासत इति तदेवादाय दृष्टान्तासिद्धिरिति यदि कश्चिद्भ्रान्त्या देशयेत्तदा तं प्रतीदमुक्तम्। तथा च तत्र संसर्गवेदनस्वीकारेऽपि न तस्य प्रमात्वमिति न दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः। यथा शुक्ताविति। यद्यपि समवायातीन्द्रियतया रजते

(१) नापीतिकणाभरणधृतः पाठः।

दाध्यासित(१) इति निषेधाच्च। शब्दानुमानार्थापत्तिप्रामाण्याक्षेपकं प्रत्यनुमानोपन्यासानवकाशाच्च। यथा (२)दीपैकत्वव्यवहारो भेदाग्रहात्। तथा च प्रत्यभिज्ञानमात्रमुच्छिद्येत। तत्तुल्ययुक्तिकत्वात्। यत्राभेदोऽस्ति तत्रावभासते न सर्वत्रेति चेत्, न, यत्राभेदोऽस्ति तत्र व्यवह्रियते न सर्वत्रेति तुल्यम्। अविद्यमानोऽप्यभेदस्तदभावाग्रहाद्व्यवह्रियत इति चेत्तुल्यम्। असन्नप्यभेदो भेदाग्रहादवभासते।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

आभास इत्यादि प्रकारान्तरेणापि निव्याचष्टे—शब्देति। शब्दविधया चेदिदं गमकं तदा शब्देत्युक्तम्। यद्यपि प्रत्यक्षप्रामाण्येऽपि प्रतिबन्दिविधया सिद्धान्तिनो विमतिरेव तथापि परेण तन्नोपन्यस्तमिति तथोक्तम्। किञ्च प्रत्यभिज्ञानमपि पूर्वापराभेदग्राहकं न स्यात् तथावादिनः क्व स्थैर्यसिद्धिरपीत्याह—यथा चेति। यथा तत्र एकत्वासंसर्गाग्रहस्तथा प्रमाप्रत्यभिज्ञानेऽपि स्यादित्यर्थः। विषयसत्त्वं प्रमाप्रयोजकमिति शङ्कते—यत्रेति। भानव्यवहारयोस्तुल्यत्वमाह—नेति। तथा च तद्व्यवहारात्तथाख्यातिरेवेति भावः। भेदाग्रहादविद्यमानव्यवहारं स्यान्न तु भानं येनान्यथाख्यातिः स्यादिति शङ्कते—अविद्यमान इति। तद्भेदाग्रहादविद्यमानभानमपि स्यादित्याह—तुल्यमिति। तुल्यतामेव दर्शयति—असन्नपीति।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कथं तेनैव विरोधापादानमित्याह—शब्दानुमानेति। क्वचित्प्रत्यक्षसंसर्गज्ञानोच्छेदमप्याह—यथेति। सर्वत्रेति। न विसंवादिज्ञानेऽपीत्यर्थः। तथा च न प्रत्यभिज्ञानमात्रोच्छेद इत्यर्थः।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रजतव्यवहारोऽपि दृष्टान्तो भवत्येव तथापि विशेषणतालक्षणसंसर्गस्तत्र भासत इति मतेन पूर्वारुच्यैव मूलकृता प्रकारान्तरमुक्तमिति तदनुरूपोभयसिद्धभ्रमजन्यव्यवहार एव प्रकाशकृता दृष्टान्त उक्त इति भावः। यत्राभेदोऽस्तीति मूलम्। तथा च शुक्तौ रजताभेदव्यवहारो-

---

(१) विवादाश्रय इ०। (२) यथा चेति कण्ठाभरणसम्मतः पाठः।

ननु चैवमन्यथाख्यातिरनुपपन्ना, कारणाभावात्। दोषाः कारणमिति चेत्, न, दोषाणां यथार्थज्ञानजननप्रतिबन्धसामर्थ्यात् (१)विपरीतज्ञाने त्वसामर्थ्यात्। न खलु दुष्टं कुटजबीजं न्यग्रोधधानायै(२)कल्प्यते। दवदहनदग्धवेत्रबीजस्य कदलीकाण्डजनकत्ववद् भस्मकदुष्टजठरानलस्य बहुतरान्नपाकहेतुत्ववच्च दोषाणां विपर्ययहेतुतेति चेत्, न, दग्धस्यावेत्रबीजत्वात्। अन्यस्यैव विजातीयफलहेतुत्वात्। प्रभूतदारुदहनशक्तेरनलेषु स्वाभाविक्या अन्नरसजननशक्त्या अभि-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ननु विशिष्टज्ञाने विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षः कारणं प्रकृते च विशेषणस्य रजतत्वस्यासन्निकर्षाद्विशिष्टभानं न स्यादित्याह—नन्विति। असन्निकृष्टमपि दोषवशाद् भासत इत्याह—दोषा इति। प्रमाणप्रतिबन्धकत्वं दोषत्वमित्यभिप्रेत्याह—नेति। दुष्टमिति। भर्ज्जनादितद्दोषवदित्यर्थः। 'न्यग्रो(ध?)धाना' वटाङ्कुरः। दोषाणां विपरीतकार्य्यजनकत्वमुदाहरति—दवेति। 'दवो'वनम्। 'भस्मको' रोगविशेषः। दाहात्तद्वेत्रबीजं विनष्टमेव तद्भस्मनस्तु कदलीजनकत्वं रसाञ्जनशक्त्या जीवनादृष्टाधीनतया स्वाभाविकी जठरानलस्य दाहकत्वशक्तिर्या प्रतिबद्धाऽऽसीत् सैव भस्मकेन दाहशक्तिर्न जन्यते किन्तु रसाञ्जनशक्तेः प्रतिबन्ध एव क्रियते इति विपरीतकार्य्यजनो (ननेन?) तदुदाहरण

न्यायलीलावतीप्रकाशः

प्रत्यक्षान्यथाख्यातिमाक्षिपति—नन्विति। रजतरजतत्वसाक्षात्कारे इन्द्रियेण रजतसंयोगतत्संयुक्तसमवाययोः कारणत्वादित्यर्थः। 'धाना' अङ्कुरः। अन्यस्यैवेति। वेत्रबीजभस्मन एव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ऽपि न स्यादिति भावः। अनुमित्यादौ लिङ्गासंसर्गाग्रहादेः कारणस्य सम्भवाद्विशेषपरतामाह—प्रत्यक्षान्यथाख्यातिमिति। दाहो यदि रूपपरावृत्तिर्यदि वा भस्मीभाव उभयथापि नोक्तं विनाशकत्वमित्यन्यथा

---

(१) प्रतिबन्धे सामर्थ्यात्। (२) ०लु दुष्टं न्यग्रोधबीजं कुटजधानाय कल्पते। भृष्टं कुट०।

भवे भस्मकेन रसहेतुशक्तिप्रतिबन्धे प्रभूतदाह्यदहनशक्तेरन-भिभवात्। तदेतदपेशलम्। यथा दाहस्य वेत्रबीजविनाशकत्वं रूपान्तरजनकत्वं च तथा दोषाणामप्ययथार्थज्ञानजनकत्वमन्य-विज्ञानप्रतिबन्धकत्वं (१)च स्यात्। दहनस्य प्रचुरदाहशक्तिः किं स्वरूपमुतातीन्द्रियं रूपमथ सहकारिभेदः। तत्र न तावदा-द्यः। तथा सति रसार्जनदाहसामर्थ्ययोरभेदेनाभिभाव्याभि-भावकभावाभावात्। न द्वितीयः। असिद्धेः। न तृतीयः। भ-स्मकाभावस्य रसजननसहकारित्वेन तदभावस्य प्रचुरदाहजन-कत्वमिति दोषकारणतापत्तेः। यथा वाऽविसंवादिव्यवहारोप-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मित्याह-नेति। 'दाहो'ऽग्निसंयोगः। 'अन्यविज्ञप्तिः'प्रमा। अतीन्द्रियमिति। मीमांसकाभिमता शक्तिरित्यर्थः। जठरानलस्वरूपमेव रसार्ज्जनसा-मर्थ्यं तदा नाभिभाव्याभिभावकभाव इत्याह—तथा सतीति। स्वरूपे सती-त्यर्थः। तदभावस्य भस्मकस्य यथा अस्माकं भ्रमज्ञाने दोषकारणत्वं तथा तव विपरीतव्यवहारइत्याह—यथा वेति। विशेषणज्ञानं विशे

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कदलीकाण्डजनकत्वादित्यर्थः। यथेति। 'दाहो'ऽग्निसंयोगः करणव्युत्पत्तेरेकस्यैवाग्निसंयोगस्य पूर्वद्रव्यनाशकत्वं द्रव्या-न्तरवर्त्तिरूपजनकत्वं चेति मतमाश्रित्यैतदुक्तम्। तथा सतीति। दाहसामर्थ्यवद्रसार्जनशक्तेरपि दहनस्वरूपात्मकत्वादित्यर्थः। 'अ-सिद्धेः' शक्तेः पदार्थान्तरस्य निरासादित्यर्थः। भस्मकाभावस्येति। अ-भावस्य भावत्वादित्यर्थः। ननु भ्रमो न विशिष्टज्ञानं किन्त्वसंसर्गाग्र-हः सप्रतियोगिनि बुद्धिस्थेऽधिकरणस्वरूपं तच्चाजन्यमेवेति न दोष इत्यत आह—यथा वेति। धियामौत्सर्गिकस्य प्रमात्वस्य बाधकैकायोग्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्याचष्टे-दाह इति। "पुनरन्यस्मादग्निसंयोगात्पाकजा जायन्त"(२) इति भाष्यविरोधमाशङ्क्याह-एकस्येति। ननु भ्रम इति। यद्यपि भ्रमो विशिष्टज्ञा-

---

(१) ०मजननमन्यविज्ञप्तिप्र०। (२) प्रशस्तपादभाष्यम्, पाकजोत्पत्तिविधानम्।

हारशीलानां विज्ञानानां दोषवशात् तदजननेऽपि विसंवादिव्यव-हारप्रसवक्षमत्वं तथैव तदपि स्यात् । अयथार्थत्वे ज्ञानस्य ज्ञान-मात्रेऽनाश्वासप्रसङ्गः(१) स्यादिति चेत्, न, विसंवादिव्यवहारज-नकत्वेऽपि तुल्यत्वात् । यत्र विशेषदर्शनं संशयहेतुदोषानुपल-म्भो वा न तत्र व्यवहारविसंवादशङ्केति चेत्, तुल्यमयथार्थ-विषयत्वेऽपि । स्वाभाविकं ज्ञानस्य संवादिव्यवहारजनकत्वमा-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ष्यसन्निकर्षः तदुभयासंसर्गाग्रहश्च विशिष्टज्ञानकारणं न तु विशे-ष्यासन्निकर्षोऽपीति न कारणाभाव इति भावः । दोषान्तरमन्यथा-ख्यातावाशङ्कते—अयथार्थत्व इति । अनाश्वासः स्यादिति । तथा च निष्कम्प-प्रवृत्तिः क्वापि न स्यादिति भावः । यथार्थस्यापि ज्ञानस्य विसंवा-दिव्यवहारजनकत्वं चेत्तदा तुल्य एवानाश्वास इत्याह—नेति । प्रथम-मनाश्वासेऽपि प्रामाण्यग्रहादाश्वासः स्यात् प्रामाण्यग्रहोपायः सम एवेति भावः। स्वतः प्रामाण्यं तु अदूर एव प्रतिक्षिप्तमिति हृदयम् ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्वात्तथा स्वभाव इत्यर्थः । अनाश्वासेति । तथा च प्रवृत्तिमात्रस्य प्रा-माण्यसन्देहादप्युपपत्तौ बहुवित्तस्य(व्य?)यायाससाध्ये कर्मणि प्रवृ-त्तिर्न स्यादित्यर्थः । अयथार्थत्वेऽपि तुल्यमिति स्फुटतयोपेक्ष्यान्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

नमित्येव पूर्वदृष्टान्तेन साधितं तत्र च बाध इति सन्धानकल्पनेना-भ्रमदृष्टान्तेनापि सङ्गतिः, तथापि पूर्वदृष्टान्तः स्वमतेनैव भाष्यविरो-धादसङ्गत इति तात्पर्यम् ।तथा स्वभाव इति। स्वभावश्च संवादिव्यवहार-जनकत्वं दोषसाहित्येन भ्रमजनकत्वमित्येवंरूपः । तथा च तद्वत्स्वभा-वतो ज्ञानहेतूनां प्रमाजनकत्वं दोषसाहित्येन च भ्रमजनकत्वं स्यादि-त्यर्थः । तद्विशेषतद्विशेषस्येति(?) । विशेष्यसन्निकर्षत्वेनैव सामान्यकारण-तेति रजतस्य विशेषणतास्थले रजतसंयोगस्याकारणत्वात्, विशेष्यी-भूतशुक्तिसंयोगस्यैव तथात्वादिति भावः । नन्वनुभवव्यतिरेकाभ्यां

---

(१) अनाश्वासः स्यादिति कण्ठाभरणसम्मतः पाठः ।

एवादिकमन्यथात्वमिति चेत्, न, शाब्देऽपि(१) तथापत्तिरिति लौकिकवाक्यानामप्रामाण्यं न स्यात्। ननु च कारणत्वं वा विषयत्वं तद्गोचरव्यवहारजनकत्वं वा तत्प्रतिबद्धव्यवहारजनकत्वं वा।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अन्यथात्वमिति। विसंवादिव्यवहारजनकत्वमित्यर्थः। तथा च स्वरसतो मम पक्षे नानाश्वास इति भावः। लौकिकं वाक्यं पौरुषेयत्वेन प्रमाद्यधीनमपीति शङ्कया न प्रथमं प्रमां जनयति किन्त्वाप्तोक्तत्वग्रहात् शङ्कात्यये पश्चात् प्रमापकं तथा चाप्तोक्तत्वग्रहादनुमानस्यैव सम्भूतसामग्रीकत्वात् प्रमाजनकत्वस्थितौ तदनुवादकत्वमित्यपि तव सिद्धान्तो भज्येत। यतः शब्दानां स्वाभाविकप्रमाजनकत्वमिति लौकिकेनापि वाक्येन प्रथमं प्रमैव जन्येतेत्याह—शब्देऽपीति। अप्रामाण्यं न स्यादिति। वैदिकवाक्यतुल्यता स्यादित्यर्थः। पुरोवर्त्तिरजततादात्म्यस्यापि अत्यन्तासतो विषयत्वमसम्भावितमतः क्वाऽन्यथाख्यातिरिति शङ्कते—ननु चेति। अतीतादेरित्युपलक्षणं चक्षुरादेरपि विष-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दाह—शब्देऽपीति। लौकिकवाक्यानां सर्वेषामिति शेषः। प्रथमं शङ्काकलङ्कगुण्ठितत्वात्(?)पश्चादप्यनुवादित्वाल्लोके शब्दाप्रामाण्यं त्वदभिमतं यदा च बाधकाभावाधीनं प्रामाण्यं तदा लौकिकवाक्यानामपि केषाञ्चित् बाधकाभावात् प्रामाण्यं स्यादेवेत्यर्थः। नन्वेतावतापि क्लृप्तकारणाभावात् शुक्तौ रजतसाक्षात्कारो न स्यादिति न समाहितम्। अत्र वदन्ति। विशेषणज्ञानं विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षस्तयोरसंसर्गाग्रहः प्रत्यभिज्ञानसत्यप्रत्यक्षसाधारणो विशिष्टप्रत्यक्षहेतुत्वनियमात् संयोगस्य विशेष्यभानसामग्र्यन्तर्गतत्वेनान्यथासिद्धतया विशेषणभानसामग्र्यन्तराकल्पनात् तुल्यमयथार्थविषयेऽपीत्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रजतसंयोगत्वेन कारणताग्रहः स्यादित्यत आह—संयोगस्येति। विशेषणज्ञानविशेष्यभानसामग्रीभ्यामेव तन्निर्वाहे नोक्तरूपेण कारणता, अन्यथासिद्धेरिति भावः। ननु तत्साक्षात्कारे तदिन्द्रियसन्निकर्ष-

---

(१) शब्देऽपीति प्रकाश-कण्ठाभरणधृतः पाठः।

नाद्यः। अतीतादेरविषयतापत्तेः। न द्वितीयः। रजतप्राप्तिवद्रज-ताभावप्राप्तिव्यवहारस्यापि जननाद्रजताभावविषयताप्रसङ्गात्। तृतीये तु पुरोवर्तिरजततादात्म्यविषयत्वमसम्भावितमेव, तन्नि-यतव्यवहारजननाभावादिति चेत्, न, यत्र यस्येच्छाप्रयत्नजन-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यतापत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम्। रजतप्राप्तिवदिति। यथा सत्यरजते रजत-प्राप्तिस्तथा रजतभ्रमे रजताभावप्राप्तिरपीति तस्यापि विषयत्वप्र-सङ्गात्तत्र प्रवृत्तिरेव न स्यादिति भावः। असम्भावितमिति। तत्तादा-त्म्येऽस्यासम्भावितत्वेन तन्नियतव्यवहाराभावादित्यर्थः। यत्र यस्येति।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्राक्षिपति—ननु चेति। रजतप्राप्तिवदिति। सत्यज्ञाने यथा रजतस्य प्राप्ति-रिति रजतं विषयस्तथा विसंवादिज्ञाने रजताभावस्यापि प्राप्तेः सो-ऽपि विषयः स्यादिति ततः प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः। तन्नियतेति। शुक्ति-रजततादात्म्यस्यात्यन्तासत्त्वेनाव्यापकतया तद्व्याप्यव्यवहाराजनक-त्वादित्यर्थः। यत्रेति। ननु यत्रेति विषयसप्तमीत्वात् येन वा निरूपण-मित्यत्र च तद्विषयेण तन्निरूपणादात्माश्रयः, उपेक्षाज्ञानाव्याप्तिश्च

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वेन लाघवात्कारणतेति रजतविषयसाक्षात्कारे रजतसंयोगो हेतुः "यत्सामान्ययोरिति" न्यायादिति चेत्, न, गुरुमते रजतानुमितेऽपि रजतसाक्षात्कारत्वेन व्यभिचारात्। न च रजतावच्छेदेन यत्साक्षा-त्काररूपं तत्र रजतसंयोगो हेतुर्न त्वेवमनुमितिरिति वाच्यम्, तर्हि तवैव रीत्या साक्षात्कारासाक्षात्काररूपात्मकमेकं ज्ञानमन्यथाख्या-तिरस्तु, कारणबाधस्य निरस्तत्वात्। अनुभूयमानरजतारोपस्थले च सुतरान्न (सुतरां न ?) कारणबाध इति तदाप्यन्यथाख्यातिरप्रत्यू-हा। न च विशेष्यवृत्तिविशेषणज्ञानादिकं तव यत्प्रमाप्रयोजकं तदेव लाघवेन ज्ञानसामान्यहेतुरिति कारणबाध इति वाच्यम्, ज्ञानवैचित्र्या-सिद्धौ तस्य कारणत्वे मानाभावात्। तत्सिद्धौ चोपजीव्यविरोधेन तस्य सामान्याकारणत्वादित्यन्यत्र विस्तरः।

प्रवृत्तिर्न स्यादिति। रजतार्थिप्रवृत्तिर्न स्यादिति। नन्वेवं भ्रमज्ञानस्यापि

कत्वं येन वा निरूपणं तस्य तद्विषयत्वात् । कारणमेव साक्षा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यद्यपि यत्रेति विषयसप्तमी । येन वेति । तद्विषयत्वमेव तन्निरूपकमि-त्युभयत्रात्माश्रयः, व्यवहाराजनकमुपेक्षाज्ञानमिति तत्राव्याप्तिस्तथापि विषयत्वं ज्ञानस्वरूपमेव । ननु स्वरूपस्याविशेषाद् घटज्ञानं पटविषय-कमपि स्यादिति चेन्न, स्वरूपस्यैव विलक्षणत्वात् । न हि यद् घट-ज्ञानस्वरूपं तदेव पटज्ञानस्वरूपमपि तेषां च स्वरूपाणामननुगमेन घटादिना विषयेनैवानुगमात् दण्डिनीव दण्डेन । ननु धर्मान्तरमेव विषयत्वमस्तु यस्याग्रहात् चैत्रस्य ज्ञानस्वरूपे ज्ञाते चैत्रो घटं जाना-ति न वेति संशयः, अन्यथा स न स्यादिति चेन्न, तत्र तदीयत्वस्या-ग्रहात् संशयः । तदीयत्वं हि तत्सम्बद्धव्यवहारजनकत्वं तत्सम्बद्ध-स्वरूपं वा । अन्यथा घटाभावभूतलयोर्विशकलितयोर्ज्ञाने घटाभा-ववद् भूतलमिति प्रतीतिः स्यात् । किञ्चैवं पदार्थान्तरमेव विषयत्वं स्यात्तच्च प्रतिषिद्धम् । किञ्च विषयतापि तदीया सम्बन्धान्तराधीनेत्यनवस्थापत्तिः । कारणमेवेति । भ्रमे च न रजतं कारणमिति न विषयः स्यादित्यर्थः । साक्षात्कारिज्ञानेऽप्यकारणं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तेन व्यवहाराजननात् योग्यतायाश्च तदवच्छेदकरूपग्रहं विना ज्ञातुमशक्यत्वात् तद्विषयत्वस्यैव तदवच्छेदकतायामात्माश्रयापत्तेः तस्माद्धर्मान्तरमेव विषयत्वम् । कथमन्यथा घटं जानाति चैत्रे चैत्रः किञ्चिज्जानाति अयं च घट इति विजानतां घटविषयकज्ञानवांश्चैत्रो न वेति संशयः स्यात् ।

अत्राहुः । ज्ञानस्वरूपमेव विषयत्वं न च तज्ज्ञानस्वरूपमन्यत् येनातिप्रसङ्गः । तेषां ज्ञानानां प्रतिस्वं भेदेऽपि घटेन विषयेणानुगमात् दण्डिनीव दण्डेन । यद्वा तदनुव्यवसायकारणत्वावच्छेदकरूपवत्त्व-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पटविषयत्वं स्यात् ज्ञानरूपत्वस्याविशेषादित्यत आह—न चेति । तथा च तज्ज्ञानरूपत्वं तद्विषयत्वमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवमननुगम इत्यत आह—तेषामिति । तदनुव्यवसायेति । तस्य ज्ञानस्यानुव्यवसायात्कार-णत्वावच्छेदकं यद्रूपं घटादि तदेव विषयस्तत्त्वमेव विषयत्वं तन्निरूपक-

त्कारिणो ज्ञानस्य गोचरो नाकरणं रजतमिति चेत्, न, प्रत्यभिज्ञाया अपि(१)गोचरत्वात् । यदसत्तन्न प्रकाशते यथा व्योमकमलम् । असच्च पुरोवर्त्तिरजततादात्म्यमिति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रागवस्थाविषय इत्याह—प्रत्यभिज्ञायामिति । प्रत्यभिज्ञानमपि स्मृत्यनुभवरूपज्ञानद्वयमेवेति न वाच्यम्, अभेदोच्छेदापत्त्या तदेकत्वस्य व्यवस्थापनात् । तथा च तदेकं संस्कारेन्द्रियाभ्यां जन्यते तथा भ्रमोऽपीत्यविशेषात् यथाव्योमकमलमपि दृष्टान्तोऽभासमानत्वे साध्ये व्याहतः, भासमानतयैव दृष्टान्तत्वात्, तथापि सदुपरागेणाभासमानत्वस्य साध्यत्वात् । असत्ख्यात्यवष्टम्भेन च दृष्टान्तत्वमित्यविरोधः।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मेव तद्विषयत्वम् । न च निर्विकल्पकाव्याप्तिः, घटज्ञानत्वेनैव तस्याप्यनुव्यवसायकारणत्वात् न च संशयानुपपत्तिः घटतज्ज्ञानयोः स्वरूपग्रहेऽपि तदीयत्वं तद्विषयत्वं न गृहीतमिति तद्विषयत्वे सन्देहः । तदीयत्वं च सम्बन्धिना तत्सम्बद्धस्वभावत्वं सम्बन्धं विना कथं तदीयत्वं सम्बन्धस्यैव स्वभावत्वात् । यथा तत्रैव विशेषणतायामन्यथानवस्थानात् । कारणमेवेति । विसंवादिरजतप्रत्यक्षे च न कारणं रजतमिति न विषय इत्यर्थः । यत्किञ्चित्कारणं प्रत्यक्षविषयः, तदेष्टापत्तिः भ्रमविषयरजतस्यापि तत्त्वात् । अथ तत्कारणमेव तद्विषयस्तत्राह—प्रत्यभिज्ञायामिति । प्रत्यभिज्ञावत् संस्कारेन्द्रियाभ्यां विशिष्टज्ञानं भविष्यति न च प्रत्यभिज्ञा न ज्ञानद्वयम्, अभेदो-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वमेव विषयित्वमित्यर्थः । घटज्ञानत्वेनेति । न चैवं निर्विकल्पकस्यापि फलोपाधानापत्तिः सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिज्ञानस्य ससम्बन्धिकपदार्थधीहेतुतया तद्विरहादेव तद्विरहात् । यद्यपि घटज्ञानत्वं घटगोचरज्ञानत्वमिति पूर्ववदात्माश्रयः। न च घट एवावच्छेदकः तस्यापि सम्बन्धाकांक्षायां विषयतायामेव पर्यवसानात् । किञ्च घटज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वे विशिष्टज्ञानव्यवहितप्राक्कालिकनिर्विकल्पक-

---

(१) प्रत्यभिज्ञायां पूर्वकालताया अपि ।

चेत्, न, गगनकमलस्यापि शब्दाभासप्रतिभासित्वेन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्। पुरोवर्तिरजततादात्म्यप्रतीतौ चान्यथाख्यातिस्वीकारात्। अप्रतीतावाश्रयासिद्धेः। असंसर्गाग्रहबलेन च व्यवहारे(१)तत्रासत्त्वस्याप्रतीतौ हेतोरपक्षधर्मत्वात्। असत्त्वेनासंसर्गाग्रहात् पक्षधर्मताव्यवहार इति चेत्, न, सत्त्वेनापि

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सदुपरागेणासतोऽपि भानस्वीकारादित्याह— गगनेति। किञ्च पुरोवर्त्तिरजततादात्म्यस्यैव पक्षत्वं प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां व्याहतमित्याह— पुरोवर्तीति। पक्षो न प्रतीयते किन्तु संसर्गाग्रहात् व्यवह्रियते परमित्याह—असंसर्गेति—असत्त्वं यत्त्वया हेतु कृतं तदप्यप्रतीयमाने पक्षे न प्रतीयेतेति हेतुराश्रयासिद्धः स्यादित्यर्थः। पक्षे हेतोरसंसर्गाग्रहाधीन एव पक्षसत्त्वव्यवहार इति शङ्कते—सत्त्वेनापीति। असत्त्वासंसर्गाग्रहवत् सत्त्वासंसर्गाग्रहोऽप्यस्तीति सत्त्वं हेतुः स्वरूपासिद्धः

न्यायलीलावतीप्रकाशः

च्छेदापत्तेः, तस्य तदेकमानत्वात्। न च संस्कारेन्द्रिययोः समानविषयत्वेन मिथः सहकारित्वं तत्तांशे तदभावात्। न चातिप्रसङ्गः, भेदाग्रहस्यापि तद्धेतुत्वादित्यर्थः। 'तथापत्तेः' असंसर्गाग्रहापत्तेरित्यर्थः। तथा चासत्त्वं हेतुः स्वरूपासिद्ध इति भावः। पूर्वं प्रत्यक्षाविषयत्वे कारणत्वं व्यापकमित्युक्तमधुना षोढा प्रत्यासत्त्या इन्द्रियसन्निकृ-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

साक्षात्कारापत्तिः, तत्रोक्तसामग्रीविरहाभावात्, तथापि स्वरूपसम्बन्धविशेष एव विषयता स च ज्ञानरूप एवेति प्रागुक्त एव तात्पर्यम्। असंसर्गाग्रहापत्तेरिति। त्वयाऽलीकत्वाभ्युपगमादिति भावः। तथा(चा?) सत्त्वमिति। पुरोवर्त्तिरजततादात्म्यस्य पारमार्थिकस्यैव भानाभ्युपगमात्। भ्रमत्वं तु व्यधिकरणप्रकारकत्वेनाऽन्यथा भ्रमानुव्यवसायस्य भ्रमत्वापत्तेरिति भावः। पूर्वमिति। कारणत्वमेव विषयतानियामकमिति प्रागुक्तमधुना तु संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिमत्त्वमेव तन्नियामकम्। तच्च कारणत्वनियतमिति परम्परया तन्नियामकमित्युच्यत इति भेद इति

---

(१) च तद्व्यवहारे त०।

तथापत्तेः। असतोऽकारणत्वात्कथं साक्षात्कारिप्रतीतिविषयत्वमिति चेत्, न, संस्कारोपनीतस्याकारणस्यापि प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशस्य प्रतीतिविषयत्वात्। प्रत्ययत्वं त्वदृष्टसामग्रीप्रसूतत्वमयुक्तसत्यभावमित्यसिद्धप्रातिबन्धमित्यास्ताम्।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सत्त्वासंसर्गाग्रहेण सत्त्वव्यवहारस्यैव सिद्धेरित्यर्थः। साक्षात्कारिणि कारणमेव विषयो रजततादात्म्यं चाकारणमतो विषयो न स्यादिति शङ्कते—असत इति। रजततादात्म्यं सदेव संस्कारोपनीतमिह भासत इत्यदोष इति परिहरति—नेति। सर्व्वासां धियां याथार्थ्यसाधकं प्रत्ययत्वं हेतुस्वरूपमुपाध्युपन्यासेन दूषयति—प्रत्ययत्वन्त्विति। दोषाज-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ष्टमेव प्रत्यक्षविषयस्तच्च कारणमेवेति विवक्षित्वाह—असत इति। उक्तयुक्तिमभिप्रेत्याह—संस्कारेति। प्रत्ययत्वस्य ज्ञानमयथार्थत्वसाधकत्वं दूषयति—प्रत्ययत्वमिति। दोषाजन्यत्वमुपाधिरित्यर्थः। न च दोषजन्यत्वमसिद्धं भ्रमे दोषस्यान्वयव्यतिरेकात्। न चासंसर्गाग्रहेण तदन्यथासिद्धिः, तस्यासिद्धिः, तस्याधिकरणरूपत्वेनासाध्यत्वात् ज्ञानरूपत्वे च तस्य प्रमात्वात् न दोषजन्यत्वम्। एतच्च स्वमतेनोक्तं परेषां सर्वज्ञानानां यथार्थतया दोषाजन्यत्वं साधनव्यापकम्। किञ्च दोषस्य विशिष्टज्ञानमेव व्यापारः प्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् नासंसर्गाग्रहः कल्पनीयकारणभावत्वादिति भावः।

मानं तु अन्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव कारणबाधाभावात्। इदं रजततया जानामीत्यनुव्यवसायाद्विषयतायां तस्यैव मानत्वात् तस्य च प्रमाणत्वनियमात्। न च भेदाग्रहाद्रजतज्ञानविषयत्वासंसर्गाग्रहः शुक्तौ भेदग्रहेऽपि शुक्तिर्मया रजतत्वेन ज्ञातेत्यनुव्यवसायात्। न च विचारसाध्यासंसर्गग्रहबाध्योऽयमसंसर्गाग्रहस्तेन विचारं विनापि भेदग्रहे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावः। न चासंसर्गाग्रहेणेति। विशिष्टज्ञानं तत्र नास्त्येवातो दोषाजन्यत्वं साधनव्यापकमिति भावः। 'ज्ञानरूपत्वे' अधिकरणज्ञानरूपत्वे। प्रवृत्तौ तद्धेतुत्वस्येति (त्वादिति ?)। उक्तयुक्तेरिति शेषः। विचारसाध्येति। अन्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ऽप्यवतिष्ठत इति वाच्यम्, इदं रजततया जानामीत्यत्र शुक्तिकर्मकरजतत्वप्रकारकज्ञानासंसर्गाग्रहस्यात्मन्यसम्भवात् तादृशज्ञानाप्रसिद्धेः। अनुमानमप्युच्यते ज्ञानत्वं विशेष्यावृत्तिप्रकारक(प्र ?)वृत्तिहेतु प्रत्यक्षात्मविशेषगुणवृत्तिधर्मत्वात् इच्छात्ववत्। साध्यप्रसिद्धिरुक्तैव। न च द्वेषत्वे व्यभिचारः, अशत्राविव शत्रुं द्वेष्मीत्यनुभवात्तत्रापि तत्सिद्धेरिति सामान्यतः, विशिष्य तु रजतेच्छाजन्यशुक्तिविषयकप्रवृत्तिजनकं रजतज्ञानं शुक्तिविषयकं शुक्तिविषयकप्रवृत्तिहेतुज्ञानत्वात् शुक्त्यर्थ(र्थि?)न इयं शुक्तिरिति ज्ञानवत् पक्षविशेषणमहिम्ना न समूहालम्बनेनार्थान्तरं तथाविधमिदं ज्ञानं चारजतत्वप्रकारकं रजतेच्छाजन्यप्रवृत्तिहेतुज्ञानत्वात् सत्यरजतविषयकेदंज्ञानवत्। न च ग्रहणस्मरणयोर्विशिष्टज्ञानस्य वा पक्षत्वे बाध आश्रयासिद्धिर्वा शुक्तिविषयप्रवृत्तिहेतुज्ञानत्वेनोभयसिद्धेन पक्षत्वात्। अन्यथा साध्यतदभाववतः पक्षत्वे अनुमानमात्रोच्छेदापत्तेः। न च विसंवादिप्रवृत्त्यजनकत्वमुपाधिः, तथाविध इदंज्ञाने रजतज्ञाने च साध्याव्यापकत्वात् नापि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

थाख्यातिबाधकरूपविचारसाध्यो यः शुक्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वासंसर्गग्रहस्तद्बाध इत्यर्थः। तादृशज्ञानाप्रसिद्धेरिति। यद्यपि खण्डशः प्रसिद्धिरस्त्येव तथापि शुक्तिकर्मकत्वरजतत्वप्रकारकत्वयोः परस्परविरोधाचरणात् कथमन्यतररूपोपस्थितावन्यतरारोप इति भावः। प्रवृत्तीति। अत्र सुखे व्यभिचार इति प्रवृत्तिहेत्विति। धर्मत्वादौ व्यभिचार इति प्रत्यक्षेति। आत्मपदविशेषपदे सम्पातायाते। धर्मपदं च जातिपरं गुणविभाजकोपाधिपरं वा। अतो न प्रमादौ व्यभिचारः। यत्तु आत्मपदं स्वज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतौ रूपादौ व्यभिचारवारकमिति तत्तुच्छम्, एवं सति सुखे व्यभिचारापत्तेरिति दिक्।

केचितु प्रत्यक्षत्वं जातिविशेषणमत आत्ममनःसंयोगमादाय संयोगत्वे व्यभिचारवारणाय विशेषपदम्। आत्मपदं तु पूर्ववदेवेति वदन्ति।

रजतेच्छेति। अत्र शुक्तिरित्यादिकं(१)ध्रुवं कृत्वा पूर्वोत्तरदलयोर्विकल्पेनान्वयादुभयथा पक्षतावच्छेकनिरुक्तिः। इदंज्ञान इति प्रथमे रजतज्ञान

(१) शुक्तीत्यादिकं।

स चायं सादृश्यानपेक्षस्तिक्तो गुड इत्यादौ भ्रमः । अन्य-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न्यत्वमत्रोपाधिरित्यर्थः। प्रकृते च दोषजन्यत्वस्यान्वयव्यतिरेकासत्त्वा-दिति भावः। असंसर्गाग्रहस्य तन्मतेऽधिकरणरूपत्वान्न तेनान्यथासि-द्धिः।आरोप्यारोपविषयसारूप्यज्ञानमारोपे तन्त्रमिति किरणावलीकारमत-मास्कन्दति—स चायमिति । न हि शुक्तिरजतसारूप्यवदत्रापि सारूप्यम-स्तीति भावः। ननु रजतभ्रमे सारूप्यनिबन्धनत्वदर्शनात् अन्यत्रा-पि तत् कल्प्यतामित्यत आह—अन्यत्रापीति । अन्यथासिद्धं तत्रापि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दोषजन्यत्वं परेषां ज्ञानमात्रस्य तादृशतया साधनव्यापकत्वात् । अ-न्यथा तयोरेव साध्याव्यापकत्वात् । नाप्यप्रयोजकत्वं प्रवृत्तिं प्रति वि-शिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य व्यवस्थापितत्वादिति संक्षेपः । अधिकं तु न्यायप्रथमाध्यायनिबन्धप्रकाशे विपञ्चितमस्माभिः ।

सर्वत्रारोपे आरोप्यारोपविषययोः सारूप्यग्रहः कारणमिति मतं व्यभिचारान्निराकरोति—स चेति । विपर्यय इत्यर्थः । न च गुडे तिक्तर-ससंसर्गारोपेऽप्यसंसर्गाग्रहः संसृष्टसारूप्यमस्त्येवेति वाच्यम्, अ-संसर्गाग्रहस्य स्वरूपसत एवारोपहेतुत्वात् सारूप्यस्य च ज्ञातस्य तत्त्वात् संसृष्टाविमाविति प्रतीत्यापत्तेश्च । नन्वनुभूयमानारोपे व्यभि-चारेऽपि स्मर्यमाणारोपे तदभावात् कारणत्वं स्यादित्यत आह—अन्यत्रापीति । तथा हि सारूप्यं न स्वरूपे सदेव भ्रान्तौ हेतुः, आरोप-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति द्वितीये। प्रकृति (वृत्ति?)तुल्यन्यायतया लिङ्गासंसर्गाग्रह एवाऽनु-मितिसामग्रीति सामग्रीबलादेवाऽन्यथाख्यातिसिद्धिः। अथ लाघवेना-नुमितौ विशिष्टज्ञानं कारणं तर्हि तद्वदेव प्रवृत्तावपि तत्कारणमिति कारणत्वेनैवाऽन्यथाख्यातिकारणबाधस्यानिरस्तत्वेन गौरवस्य प्रामा-णिकत्वाभावादित्यभिसन्धायाह—सङ्क्षेप इति ।

तिक्तो गुड इत्यादावेव सादृश्यानपेक्ष इति भ्रमं निवारयति—विपर्यय इतीति । तथा च विपर्ययः सादृश्यानपेक्षस्तिक्तो गुड इत्यत्र भ्रमो यत इति हेतुत्वेन तदुपन्यस्तमिति भावः । असंसर्गाग्रह इति । अगृहीतासंसर्गत्वमित्यर्थः । संसृष्टाविमाविति । संसृष्टसारूप्येण प्रती-

त्रापि तस्यारोप्यस्मृत्युपक्षीणत्वात् । न च हस्तिनि मशकारोपापत्तिः । आरोप्यव्यावर्तकाग्रहस्याभावात् । नीलं शार्वरं तम

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तदित्यर्थः । ननु सारूप्यस्यातन्त्रत्वेऽतिप्रसङ्ग इत्यत आह—न चेति । यत्रारोप्यव्यावर्त्तकधर्म्मग्रहस्तत्रारोपप्रतिबन्धकः स एवेति नातिप्रसक्तिरित्यर्थः । तथा च नानुभूयमानारोपे न वा स्मर्य्यमाणारोपे सारूप्यग्रहो हेतुस्तिक्तो गुड इत्यादावसंसर्गाग्रहस्य कथञ्चित् सारूप्यस्य सत्त्वेऽपि न तज्ज्ञानं तन्त्रं स्मर्य्यमाणारोपेऽप्यारोप्यस्मारकतयैव तदुपयोग इत्यपि न वाच्यम्, प्रकारान्तरेणापि आरोप्यस्मृतिसम्भवात् । ननु मसीगुटके माषारोपदर्शनादनुभूयमानारोपेऽपि सारूप्यं तन्त्रमिति चेन्न, तत्रापि स्वरूपसत एव तस्य तन्त्रत्वात् । यत्र सारूप्यस्मारितं रङ्गं तत्र रङ्गानारोपे तद्व्यावर्त्तकधर्म्मग्रह एव तन्त्रं न तु सारूप्यग्रह इति । किञ्च स्वभावे नीलरूपारोपे नीलरूपवद्भेदारोपे वा सारूप्याभावात् तद्ग्रहो न कारणमित्याशयेन तमोवादमवतारयति—नीलं शार्वरं तम इति । सादृश्यानपेक्ष इत्यनुषज्यते । ननु तिक्तो गुडः पीतः शङ्ख इतिवद् भाव एव क्वचित् नी·

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्थित्या तस्याऽन्यथासिद्धत्वात् । नाऽप्यरोप्यस्मारकतया अदृष्टादिना संस्कारोद्बोधेऽप्यारोप्योपस्थितेः । न च शुक्तिनिष्ठसारूप्येण यत्र रजतं स्मर्यते रूपान्तरेण च रङ्गं तत्र शुक्तौ रजतत्वमेवारोप्यते न रङ्गत्वमतस्तत्र सारूप्यं प्रयोजकमिति युक्तं तत्र रङ्गव्यावर्त्तकधर्मग्रहादेव तदनारोपोपपत्तेः । तदग्रहे च तत्र रङ्गरजतसंशयस्यैव भावादिति भावः ।

नीलं शार्वरं तम इति । सादृश्यानपेक्ष इत्यनुषज्यते । आलोकाभावनीलरूपवतोः सारूप्याभावादित्यर्थः । ननु नीलं तम इत्यनुभूयमानारोपः स्मर्यमाणारोपे च सारूप्यं हेतुः । तथा हि यत्र साक्षात्कारि·

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तिर्भवतां संसृष्टत्वविशेषणिकैव स्यादिति भावः ।

ननु नीलं तम इति । तमसि नीलरोपो(रूपा?)रोपोऽप्रसिद्ध एव नीलरूपस्यैव तमस्त्वात् । नीलरो(रू?)पारोपश्चानुभूयमानारोप एव ।

इति च भ्रमः। तमो नाभावात्मकं विध्याद्यात्मकतया(१) वेदना-त्। न च नित्यं, रात्रिन्दिवविभागानुपपत्तेः। अनित्यं च न चलनात्मकं, तथाऽनवभासात्। अचलनात्मकं च न गुणवत्, आरभ्यत्वानारभ्यत्वाभ्यां व्याकोपात्। न निर्गुणमद्रव्यद्रव्यगं

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

लरूपारोपस्तत्र चासंसर्गाग्रह एव सारूप्यमित्यभिप्रायेण परिशेष-मवतारयति—तम इति। विध्यात्मकतयेति। विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वादित्य-र्थः। सामान्यविशेषसमवायानां भेदकमाह—न चेति। तमःप्रध्वंसम-न्तरेण रात्रिन्दिवविभागानुपपत्तेरित्यर्थः। कर्मतो भेदकमाह—अनित्यं चेति। तथेति। तमोयुक्तं गृहादौ चलतीति प्रत्ययप्रसङ्गादित्यर्थः। द्र-व्याद् भेदकमाह—अचलनात्मकं चेति। आरभ्यत्वे निःस्पर्शत्वानुपपत्तिर-नारभ्यत्वे चानित्यत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। गुणभेदकमाह—न निर्गुणमिति। 'अद्रव्यद्रव्यगं'असमवेतद्रव्यसमवेतमित्यर्थः। ततश्च परमाणुगुणत्वे

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भ्रमे आरोपविषयस्यैवारोप्यस्मारकत्वं तत्रारोपे सारूप्यग्रहो हेतुः स्यादिति मनसि कृत्य परिशेषमुखेनाह—तम इति। विध्यादीत्यादिप-दान्नीलरूपाश्रयत्वादिसंग्रहः। रात्रिन्दिवेति। न च तमसो गतिमत्त्वात्त-द्विभागोपपत्तिः चाक्षुषत्वेन तस्य महत्त्वान्नित्यमहतश्च गतिविरो-धात्। सामान्यादित्रयात्मकत्वमनित्यत्वेनैव निरस्तमिति कर्मत्वं नि-राकरोति—न चलनेति। द्रव्यत्वं निराकरोति—अचलनेति। आरब्धतायाम-स्पर्शत्वव्याघातः, अनारब्धत्वे च तत्र नित्यत्वापत्तेः। तत्र चोक्त-एव दोष इत्यर्थः। गुणत्वं निराकरोति—न निर्गुणमिति। 'अद्रव्यद्रव्यगं'

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्मर्यमाणारोपत्वे वा रूपवत्त्वमेव तदाश्रयसाधर्म्यमित्याक्षेप्तुरभि-सन्धिः। रात्रिन्दिवेतीति। रात्रौ दिवा च यः प्रतीत्यप्रतीतिरूपो विभागः स न स्यादिति मूलार्थः। चाक्षुषत्वेनेति। चाक्षुषद्रव्यत्वेनेत्यर्थः। यद्वा तस्येत्यस्य गतिमत इत्यर्थः। एवं च चाक्षुषत्वे सति गतिमत्त्वा-(दि?)तिहेतुर्लभ्यते। यथाश्रुतस्य घटस्पर्शादौ व्यभिचारादाह—

---

(१) विध्यात्मकतयेति कण्ठाभरणधृतः पाठः।

चाक्षुषत्वात् । नानेकद्रव्यद्रव्यगम्, आलोकनिरपेक्षवेदनत्वात् । ततो भूरूपमारोपितं तम इति चेत्, न, विचारासहत्वात् । स हि अनुभूयमानारोपो वा सावित्रतेजसि पित्तपीतिमवत्, स्मर्यमाणारोपो वा नेदीयस्यणीयस्यपि महत्त्ववत्स्यात् । नाद्यः । आलोकं विना तदननुभवात्(१) । तुल्यमभावेऽपीति चेत्, न, अभावग्रहेऽपि प्रतिपक्षापेक्षायां तद्ग्रहव्याघातात् । रूपे तु तदनपेक्षाया दोषात्(२) । नेतरो, गगनादेरतीन्द्रियत्वात् । क्षित्यादेरा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

चाक्षुषत्वानुपपत्तिरिति भावः । अवयविसमवेतत्वे दोषमाह—नानेकेति । अतथारोपितं पार्थिवनीलरूपं तमो न स्वभाव इत्युपसंहरति—तत इति । स हीति । लवणगतपित्तद्रव्यगतः पीतिमा यथा अनुभूयमान एवारोप्यत इत्यर्थः । नेदीयसीति । चक्षुर्निकटवर्त्तिनि केशादौ महत्त्वं स्मर्य्यमाणं यथाऽऽरोप्यत इत्यर्थः । आलोकमिति । अनुभूयमानतैव नीलरूपस्य आलोकं विना न स्यात् । अतथाऽऽरोप इत्यर्थः ।तुल्यमिति । आलोकं विना अभावो धर्म्मी नीलरूपं वा कथं भासतामित्यर्थः। अभावेति । आलोकाऽभाव एव तमस्तद्ग्रहे च नालोकाऽपेक्षा न हि घटाभावग्रह इत्यर्थः । रूपे त्विति । रूपं चालोकाऽनपेक्षं न भासत एव किमारोप्यतामित्यर्थः। गगनादेरिति । तथा च कुत्र धर्म्मिनि स्मर्य्यमाणं नीलरूपमारोप्यतामित्यर्थः । क्षित्यादेरिति । आरोपविषयस्य स्वरूपयोग्यतायामपि सहका-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

-असमवेतद्रव्यसमवेतद्रव्यसमवेतामित्यर्थः । आलोकेति । आलोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वादित्यर्थः । भूरूपमिति । पार्थिवं नीलं रूपमित्यर्थः । 'तदननुभवात्' नीलरूपाऽननुभवादित्यर्थः । तुल्यमिति । आलोकाभावेऽपि नीलरूपारोपो नालोकं विना स्यादित्यर्थः । तद्ग्रहेति । तथा सत्यालोकाभाव एव न स्याद्यद्ग्रहणे तेजोऽपेक्षा स्यादित्यर्थः । स्मर्यमाणारोपविषयो नित्योऽनित्यो वा? आद्ये गगनेति । अन्त्ये क्षित्यादेरिति । आरोप्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

आलोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वादिति । नन्वसवयोरपि(?) प्रतीतिरूपो व्यवहार ए

(१) तदनुभवात् । (२) यामेव दोषात् ।

लोकसापेक्षवेदनत्वात् । ततो भावाभाव(१) एवायम् । शुक्लादि-
व्यावृत्तिनिबन्धनस्तु नीलादिव्यवहारः सषयोरिव ष(२)व्यवहा
रो गौडानाम् । भावत्वेन वेदनमप्यसिद्धमित्यादि तात्पर्यशुद्धा(३)
वुदयनः, अथ वा प्रतियोगिवाचकावच्छिन्ननञभिलापप्रतिभास-
शून्यतया विधिमुखत्वाभिमानात् । एतच्चालोकप्रतियोगिकनिषे-
धबोधकैरन्धकारतिमिरादिपदैरवच्छिन्नस्य तस्य भासनात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

रियोग्यताविरहान्न तद्ग्रहस्तथा च कुत्रारोप इत्यर्थः । तत इति । ते-
जोऽभावग्रहे प्रतिपक्षस्यालोकस्य तावन्नापेक्षा नीलव्यवहारस्तु तत्राऽ
न्यथोपपन्न इत्यर्थः ।अन्यथोपपत्तिमाह—शुक्लादीति । ननु रूपान्तरव्यव-
हार एव तत्र कथं न स्यादत आह—शषयोरिति । यथा वर्णान्तरव्या-
वृत्तिकृतत्वेन तत्र नियमस्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । भावत्वेनेति । विधि-
मुखप्रत्ययवेद्यत्वमसिद्धमित्यर्थः । विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वाभिमानमात्रं
प्रकृते न तु परमार्थत एव तथा । अभिमानबीजमाह—अथ
वेति । प्रतियोगिवाचकं यत्पदं तत्र नञ्समभिव्याहारो नास्ती-
त्येतावतैवाऽयमभिमानः । नञभिलापशून्यत्वमेव कथं यद्यभावस्तम
इत्यत आह—एतच्चेति । अन्धकारतिमिरादिपदानामालोकाभाव एव
सङ्केतितत्वात्तत्र च नञ्समभिव्याहारेऽनन्वयापत्तेरिति भावः । 'अव-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्मरणेऽप्यारोपविषयाज्ञानादारोपानुपपत्तेरित्यर्थः। एकदेशिमतमाह—
शुक्लादीति । नीलादिव्यवहारः शब्दप्रयोगमात्रं न तु प्रतीतिरित्यर्थः ।
भावत्वेनेति । साधकमानाभावात्तत्र बाधकाच्चेत्यर्थः । अथ वेति । अ-
त्र नञभिलापशून्यत्वमेव प्रयोजकं प्रतियोगिवाचकेत्यादि त्वभावप्र-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

(का?)कारो नास्त्येवातो विशेषयति—शब्दप्रयोगमात्रमिति । भावत्वेनेतीति ।
यद्यपि विशब्दस्य निषेधार्थतया नअर्थकपदाभिलापशून्यत्वमसिद्धं
तथापि नञभिलापशून्यत्वमेव विवक्षितमन्यथा तिमिरादिपदस्यापि
नञर्थकतया प्रकृतेऽप्यसिद्धापत्तेस्तद्यावृत्त्येवेति भावः । वस्तुतो वि-

---

(१) ततोऽभाव ए० । (२) शषयोरिव स । (३) ०र्यपरिशुद्धावु० ।

विमलं जलं तिष्ठति भूपतिरितिवत् कदाचित्त्वालोकाभावोऽधुने-
त्यनेनाकारेण प्रतीयत इति । न चैकवाचकावच्छेदेन(१) वस्तु
प्रतिभासते, घटः कलश इति बहुशः प्रतीतेः। यदि वाऽऽलोका-
भाव एव नीलत्वं भावत्वं चारोप्यते चलनवत् न च प्रतिपक्षाप्रतीता-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

च्छिन्नस्य' वाच्यस्य। अत्र दृष्टान्तमाह—विमलमिति। मलाभाववदित्य-
र्थः। तिष्ठतीति। इति (गतिनिवृत्तिमा ?) नित्यर्थः । ननु तमसो-
ऽभावत्वे कदाचिन्निषेधमुखेनापि प्रतीतिः स्यादित्यत आह—कदाचि-
दिति। ननु तमस्त्वेन भासमानमालोकाभावत्वेन कथं भासतामत
आह—नहीति। स्वाभिमतं सिद्धान्तमाह—यदि वेति। मूर्त्ते नीलमिति-
व्यपदेशमात्रमुक्तं इदानीं नीलरूपमानमेवाभ्युपगम्यते । चलति तम
इत्यत्र कर्म्मारोपवदित्यर्थः । ननु यद्यालोकाभाव एव तमस्तदा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तिपत्तिक्रमकथनोपयोगिमात्रम्। विमलमिति। मलाभावमात्रम्। 'तिष्ठति'
गतिनिवृत्तिमानित्यर्थः। तथा च विध्यात्मकतया वेदनमसिद्धमिति
भावः। स्वाभिमतमाह—यदि वेति। शब्दप्रयोगमात्रं तदा कल्प्येत
यद्यारोपरूपतायामनुभवसिद्धायां बाधकं स्यान्न त्वेवम्, आरोपे साद-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शब्दस्यात्र द्योतकत्वमेवेति नञ्पर्यायाभिलापशून्यत्वमस्त्येव। तिमि-
रपदमपि न नञ्पर्यायोऽधिकवाचकत्वादिति न प्रकृतेऽप्यासिद्धि-
रिति द्रष्टव्यम्। स्वच्छत्वपर्यन्तमिति यदि विमलशब्दार्थः स्यात्तदा
तत्र भावत्वप्रतीतिः प्रमैव स्यादिति न दृष्टान्तसङ्गतिरतो मात्रग्रह-
णम्। 'वेदनं' प्रमा वेदनमात्रं च व्यभिचार्येवेति भावः। स्वाभिमतमिति।
नीलत्वं तमसि न प्रतीयत एव व्यपदेशस्त्वनीलव्यावृत्तिकृत
इति प्रागुक्तं तत्राऽनभिमत्या नीलत्वारोपं स्वाभिमतमाहेत्यर्थः ।
भावत्वारोपो यद्यपि पूर्वेणाऽप्युक्तस्तथापि पूर्वतरेण नोक्त इति
तत्रापि स्वाभिमतत्वविशेषणाऽविरोधः । आरोप इति । एतच्च
वस्तुगतिमति (भि?) सन्धाय । वस्तुतो यथाकथञ्चित्सा-

(१) न हीति कण्ठाभरणधृतः पाठः। ०च्छेदेनैव व०।

वप्रतीतिः। दोषवशादिन्द्रियविषयेषु इन्द्रियाणां प्रतीतचरसह-कारिनिरपेक्षतादर्शनात्। भवति हि कामातुरस्य कामिनीसाक्षात्कारे सन्निकर्षाऽनपेक्षा आलोकाऽनपेक्षेव परेषाम्। न च दोषाभावः। तेजोऽभावस्य सकलस्वप्रतिपक्षनिवृत्तिसाहचर्यस्यैव दोषत्वात्। अत एव दिवा तुहिनकरकरप्रसाराभावेऽपि न नीलारोपः।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

प्रतियोगिस्मरणमन्तरेण तत्प्रतीतिर्न स्यादित्यत आह—दोषवशादिति। प्रतियोगिस्मरणमन्तरेणापि दोषात्तमः प्रतीतिः। दोषश्च विषय एवात्रेति भावः। एतच्चाभ्युपगमवादः, परन्तु प्रतियोगिज्ञानं कथञ्चित्तत्राप्यस्त्येव। इन्द्रियदोषात् सहकारिनैरपेक्ष्ये दृष्टान्तमाह—भवतीति। हीति। कामिनीसाक्षात्कारे सन्निकर्षापेक्षायामपि ध्याने यथा तदनपेक्षेत्यर्थः। किञ्च परेषामारोपितं भूरूपमेव तम इतिवादिनां यथा रूपारोपेऽन्यत्र पीतः शङ्ख इत्यादावालोकानपेक्षा तथा नीलरूपारोपात्तमःप्रत्यये दोषप्राधान्यान्न तदपेक्षेति दृष्टान्तत्वम्। यावत्तेजःसंसर्गाभाव एव प्रकृते दोष इत्याह—सकलेति। अत एवेति। यतो न तत्र

न्यायलीलावतीप्रकाशः

श्यानपेक्षाया उक्तत्वादिति भावः। 'प्रतिपक्षः' प्रतियोगी। अस्माकमालोकाऽनपेक्षा परेषां सन्निकर्षाऽनपेक्षेवेति योजना। तेजोऽभावस्येति। उद्भूतरूपयावत्तेजःसंसर्गाभावस्य विषयस्यैव दोषत्वादित्यर्थः। अत एव सर्वसाधारणी भ्रान्तिरिति भावः। 'तदारोपो' नीलरूपारोपः। दोषेति। दोषस्वभावविशेषादेवाऽभावविशेषे आरोपोऽधिगतनील एव

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्रश्यमपि सम्भवत्येवेत्यवधेयम्। प्रतिपक्षाप्रतीतिरिति मूलम्। अत्रालोकाभाव इत्येवार्थोऽप्रतीतिस्तु साधकतयोक्ता। तेनाऽऽलोकाऽनपेक्षेत्यग्रेतनेनाविरोधः। उष्णादिरूपस्य तेजसो विद्यमानत्वादाह—उद्भूतेति। परप्रकाशकेत्यर्थोऽन्यथा सुवर्णादिसत्त्वेनासम्भवतादवस्थ्यात्। अनधिगतनीलभावस्य तदारोपो वेति मूलं सुगममेव। यदि तु तदानारोप इति पाठस्तदा न चेति पूर्वत्रान्वयीत्येक एवार्थः। महाप्रलयस्य व्यवहाराधिकरणत्वं प्रतीयत इति विरोधमाशङ्क्याह—आरोपेति। व्यवहारपदेन

न चाभावमात्रे तदारोपः । अनवगत(१)नीलभावस्या(२)तद-नारोपो वा दोषवैचित्र्यादेवाधिष्ठाननियमोपपत्तेः । वंशोरगभ्र-मवत् । न चाऽऽलोकाऽनपेक्षा दोषः । अभावग्रहे प्रतिपक्षापेक्षाया-मभावग्रहणप्रसङ्गात्(३) । न चाभावे भावधर्माऽनारोपः । दुःख-संयोगाभावादौ सुखविभागादिव्यवहारदर्शनात् । महाप्रलये च

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

यावत्तेजःसंसर्गाभाव इत्यर्थः । एवं सति घटाभावादावपि नील-रूपारोपः स्यान्नीलाननुभवदशायां च तदनारोपः स्यादित्याशङ्क्याह— न चेति । प्रथमे देश्ये दोषमाहात्म्यं द्वितीये त्वाभिप्रायिकं स्मर्य्यमाणा-रोपत्वं समाधानम् । प्रथमदेश्ये दृष्टान्तमाह—वंशेति । यथा मण्डूकव-साक्तनयनस्य वंश एवोरगभ्रमो नान्यत्रेत्यर्थः । 'आलोकानपेक्षा' आ-लोकासमवधानम् । अभावग्रहे प्रतियोगिसमवधानं विरुद्धमेवेत्याह— अभावग्रह इति । दुखःसंयोगाभावादाविति । दुःखाभावे सुखारोपः सं-योगाभावे विभागारोपः । महाप्रलय इति । विषयसप्तमी पूर्वदेशदर्शने सत्युत्तरदेशदर्शनं देवदत्तादौ गतिमति यत्तादिहाप्यस्तीति अत्रापि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

चारोपयतीत्यर्थः । अधिष्ठानानियमेत्युपलक्षणम्, अधिगतनीलनियमे-त्यपि द्रष्टव्यम् । वंशेति । मण्डूकवसाक्तनेत्रस्य यथा वंश एवोरगभ्रम इत्यर्थः । अभावग्रह इति । पूर्वमन्यमतमाश्रित्येदानीं स्वमतमाश्रित्या-भिधानमित्यपौनरुक्त्यम् । दुःखसंयोगेति । न चात्मन्येव सुखारोपो नष्ट-संयोगद्रव्यद्वय एव च विभागारोपो न त्वभाव इति वाच्यम्, इदा-नीमुत्पन्नं सुखं भारापगमादिति प्रत्ययादिदानीमुत्पन्ने सुखत्वारोपो दुःखाभाव एव च तथेत्यर्थात् दुःखरहिता वयमिति तद्विवरणाच्च । एवं च विभागत्वारोपोऽपि तादृशसंयोगाभाव एवेति भावः । महाप्रलये चे-ति । आरोपाधिकरणत्वे सप्तमी प्रलये चाभावे यथा महत्त्वारोप इत्य र्थः । विभिन्नदेशत्यादिनोत्पाद इत्यन्तेन कारणकथनं पूर्वनाशे सती-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

च करणव्युत्पत्त्या ज्ञानमुक्तमिति भावः । पौनरुक्त्यभयादाह—विभिन्नदे-

---

(१) अनधिगतनी० । (२) ०भावस्य तदना० । (३) ०णव्याघातात् ।

महत्त्वव्यवहारदर्शनात् । चलनारोपश्च विभिन्नदेश(१)वर्त्तिनोरभावयोरुत्पादे पूर्वनाशे सति उत्तरजन्मनि पूर्वदेशादर्शने सत्युत्तरदेशदर्शनात् । स्मृतिविपर्ययपक्षस्त्वसम्भावित एव । जाग्रतां तदनुपपत्तौ छायादिव्यवहारविलयात् । अन्यथा विश्वप्रकाशप्रत्ययस्यास्तमयत्वप्रसङ्गात् । अवश्यं चैवम् (२) । अन्यथा तमः

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

गतिव्याहारस्तदेव कथमत्रेत्यत आह—विभिन्नदेशयोरिति । अबाधकद्रव्ये सर्पति पूर्व्वस्य तेजसो नाशे उत्तरस्य तेजस उत्पादिर्विभिन्नदेशयोस्तेजोध्वंसयोरुत्पादे पूर्वदेशेऽदर्शनमुत्तरदेशे दर्शनं गतिव्यवहारहेतुरित्यर्थः । स्मृतिविपर्य्ययास्त्विति । स्वप्नज्ञाने परेषां स्मृतिविपर्य्ययसंज्ञा । असम्भावनायां हेतुमाह—जाग्रतामिति । अन्यथेति । जाग्रद्दशाज्ञानस्यास्वप्नत्वे विश्वेषां स्वप्नत्वमेव स्यादित्यर्थः । अवश्यं चैवमिति । आरोपितनीलरूपोऽभावस्तम इत्यवश्यमित्यर्थः । अन्यथेति । यद्यारोपि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ति प्रकारकथनम् । 'पूर्वनाशे' आलोकप्रागभावनाशे । आलोकस्योत्पाद इति यावत् । 'उत्तरजन्मनि' उत्तरदेशेऽभावजन्मनीत्यर्थः । पूर्वदेशेति । पूर्वदेश आलोकाभावादर्शने सत्युत्तरदेशे आलोकाभावदर्शनादित्यर्थः । 'स्मृतिविपर्ययो' निद्राजन्यो ज्ञानविशेष इत्यर्थः । 'विलयात्' विलयापत्तेरित्यर्थः । ननु निद्राजन्य एव तदनुभव इत्यत आह—अन्यथेति । एवं सति जाग्रद्दशानुभवोऽपि निद्राजन्यः स्यादित्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शेत्यादिनेति । कारणेति । अग्रे वक्ष्यमाणयोरालोकाभावादर्शनादर्शनयोरिति भावः । तथा चाभावयोरिति मूलस्यालोकप्रागभावालोकयोर्याव भावौ आलोकतद्ध्वंसात्मकौ तयोरित्यर्थ इति भावः । प्रकारकथनमिति । कुत्र कस्योत्पाद इति विशेषजिज्ञासायां सामान्योक्तस्यैव प्रकारकथनमतो न पौनरुक्त्यमिति भावः । एवञ्च पूर्वनाश इति मूलस्य पूर्वत्र नाश इत्यर्थः । 'अभावजन्मनि' आलोकाभावजन्मनीत्यर्थः ।

---

(१) ०न्नदिग्वर्त्ति० । ०न्नदेशयोर० । (२) ०श्यं चैतदेवम्० ।

सामानाधिकरण्यप्रतीतेरनुपपत्तेः । न हि नीलं रूपं समारोपितं तथाभावं वा तमः । अतिप्रसङ्गात् । किं त्वालोकमात्राभाव एवेति । विपर्ययः(१) ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तं रूपमेव तमः स्यादित्यर्थः । दूषणान्तरमाह—न हीति । नीलवस्त्रचर्म्मकम्बलादावपि तमःप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । उपसंहरति—किन्त्विति । चाक्षुषसाक्षात्कारकारणयावत्तेज(स ?)श्च संसर्गाभावस्तमः । किञ्चित्तादृशतेजःसमवधाने तु स एवान्धतमसम् । अत्यन्ताभावप्रध्वंसात्मकसमुदायस्य किञ्चित्समुदायविरहप्रयुक्तः कादाचित्कव्यवहारो धान्यादिराशाविव ।

पनसादौ किंस्विदिदमिति ज्ञानमसाधारणधर्म्मजन्यमनध्यवसायः । स च वैशेषिकमते संशयाद् भिन्नः । तद्विषयं विवेक्तुं विक-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

एवम् आरोपितनील आलोकाभावस्तम इत्यर्थः । सामानाधिकरण्येति । यदि नीलं रूपमारोपितं तमः स्यात् तमो नीलमिति प्रतीतिर्न स्यात् नीलस्यैव तमस्त्वादित्यर्थः । न हीति । यदि नीलरूपमात्रं यदि चारोपितनीलं वस्त्वन्तरं तमस्तदाऽऽलोके सत्यपि नीलीरक्तवस्त्रादिष्वपि तमःप्रतीतिः स्यादित्यर्थः । किन्त्विति । चाक्षुषसाक्षात्कारकारणयावत्तेजःसंसर्गाभावोऽन्धतमसं किञ्चिद्बाह्यालोकसम्बलनेन तु तारत-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अभिमतं सारूप्यमाह—आरोपितनीलमिति । आरोपितनीलवस्तुमात्रमित्यर्थः । आलोकाभाव इति मूले आलोकशब्दस्य किञ्चित्परत्वे अतिप्रसङ्गो यावत्परत्वे चासम्भव इत्यरुचेराह—चाक्षुषेति । अत्र कारणान्तं प्रत्यक्षरूपवत्परमतो न चक्षुःसुवर्णादिकमादायातिव्याप्तिः । द्रव्यवृत्तिश्चायमन्धकार इति रूपादौ दिवापि तत्सत्त्वमादाय नातिव्याप्तिः । अवतमसलक्षणमाह—किञ्चिदिति । बाह्यत्वं योग्यरूपवत्त्वमतो न चक्षुरादिकमादायान्धतमसातिव्याप्तिः । तारतम्यमुत्कर्षापकर्षौ । तौ चालोकासम्बलनतत्सम्बलने एव । ननु दिनेऽप्यतिव्याप्तिः, तदापि पूर्वा-

---

(१) इति वि० ।

अनध्यवसायोऽपि समुच्चिताशेषविशेषविषयो वा वाच्यो, व्याप्तिबोधवत्, अनिश्चितैकविषयो वा, असमुच्चितनानाविषयो

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ल्पयति—अनध्यवसायोऽपीति। सर्ववाचकवाच्योऽमिति वा तस्य विषयः किञ्चिद्वाचकवाच्योऽयमिति वा आत्माऽयं वा कोविदारोऽयमिति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न्यमित्यर्थः। ननु तमसः कादाचित्कत्वान्नात्यन्ताभावरूपत्वं प्राग-भावप्रध्वंसौ च न समानकालप्रतियोगिनौ। मैवम्। अभावसमुदा-यगोचरप्रत्यये किञ्चित्समुदायिव्यतिरेकात् कादाचित्कत्वोपपत्तेः पृथग्भूतेषु समुदायिषु नेदानीं राशिरितिवत्। अधिकन्तु द्रव्यप्रकाशे विपञ्चितमस्माभिः।

अनुपलब्धसपक्षविपक्षसहचारस्यासाधारणधर्मस्य दर्शनात प-नसादौ किञ्चिदयमिति ज्ञानमनेककोटिकमनध्यवसायः संशयभिन्नो विषयभेदादिति तद्विषयं विकल्पयति—अनध्यवसायोऽपीति। अयं धर्मी मिलितसर्ववाचकवाच्य इति विषय इत्यर्थः। व्याप्तीति। यथा धूमो वह्नि-व्याप्य इत्याकारे व्याप्तिग्रहे सर्वधूमवह्निव्याप्तिर्विषय इत्यर्थः। अनि-श्चितेति। अनिर्द्धारितैकवाचकवाच्यत्वं विषय इत्यर्थः। असमुच्चितेति।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

परदिनतेजसोः संसर्गाभावात्। न च दोषातनत्वं विशेषणं दिवात-नाऽवतमसाव्याप्तेः। न च अन्यूनसंख्यतेजःसंसर्गाभावोऽवतमसमि-ति वाच्यम्, अनन्तदिनसम्बन्धितेजसां संसर्गाभावसत्त्वेन तथापि दिनेऽतिव्याप्तेरिति। मैवम्, आलोकाजन्यनीलविशिष्टचाक्षुषसाक्षात्का-रविषयत्वं तमःसामान्यलक्षणम्। वाह्यालोकसम्वलितं च तदेवावत-मसलक्षणमिति भावात्। छाया च यदि नाऽवतमसं तदा तदन्यत्वम-पि विशेषणम्। छायात्वं चालोकाजन्यगत्यारोपविषयतावच्छेदकाव-च्छिन्नभावसमुदायत्वमिति दिक्।

प्रागभावेति। अन्धकारकालेऽपि देशान्तरे तत् सत्त्वादिति भावः। पृथगिति। न च तद्द्रव्यत्वगुणत्ववमात्रं(?) न व्यतिरेक इति वाच्यम्, तद्देशे व्यतिरेकस्य सत्त्वादिति।

अयं धर्मीति। सर्ववाचकेत्याद्युत्तरग्रन्थानुरोधेन वाचकवा-

वा। नाद्यः। धूमो वह्निनियत इतिवत् पनसे सर्ववाचकाध्यवसायापत्तेः। नेतरः। अविद्यात्वव्याकोपात्। एकं वाचकमिवावाचकमपि स्पृशतीति संविदविद्येति चेत्, न, संशयतापत्तेः। तृतीये तु संशय एवायमिति भूषणः। मैवम्। सामान्यतोऽवगते विशे-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

वेति। नाद्य इति। वह्निव्याप्योऽयं धूम इतिव्याप्तिग्रहवत् सर्ववाचकवाच्योऽयमिति तदाकारः स्यात् स चानुपलम्भबाधित इत्यर्थः। नेतर इति। किञ्चिद्वाचकवाच्योऽयमितिप्रतीतेः सत्यत्वात् किञ्चित्त्वेनाऽऽत्मकोविदारादिकमपि विकल्पविषयस्तथा चाविद्यात्वमित्याह–एकमिति। दूषयति–नेति। जिज्ञासालक्षणेन फलेनैव अनध्यवसायं संशयविलक्षणं साधयति–सामान्यत इति। सामान्यतो वृक्षत्वादिना, विशेष-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

एकैकवाचकवाच्यत्वं विषय इत्यर्थः। धूम इति। यथा व्याप्तिग्राहके ज्ञाने धूमत्ववह्नित्वाक्रान्ताः सर्वव्यक्तयः स्फुरन्ति तथा किंशब्दवाच्योऽयं वृक्ष इत्यत्र ज्ञाने सर्ववाचकस्फुरणे सर्ववाचकश(ब्द ?) वाच्योऽयं वृक्ष इति प्रत्ययः स्यादित्यर्थः। अविद्यात्वेति। विशेष्यावृत्त्यप्रकारकत्वादित्यर्थः। तृतीये त्विति। एकत्र धर्म्मिणि विरुद्धनानाकोटिकज्ञानत्वादित्यर्थः। सामान्यत इति। अयं किञ्चिद्वाचकवाच्यो वृक्षत्वादिति निश्चयेऽपि विशिष्यैतच्छब्दवाच्योऽयमित्यनिर्णय इत्यर्थः। ननु सामान्यतोऽवगमानन्तरं जिज्ञासोत्तरं किंशब्दाभिलापसमयेऽनध्यवसाय इति विप्रतिपिद्धम्, अनध्यवसायस्य जिज्ञासाजनकत्वेन प्राक्कालीनत्वात् नाना यदा तदेत्यनेन हि सामान्यतोऽवगमोत्तरजिज्ञासानन्तरं किंशब्दाभिलापासमयेऽनध्यवसाय इति विप्रेधिकरणस्य(?) विशिष्टस्यैव कालस्य विवक्षितत्वात्। तत्कालान्वयश्चैकदेश-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

च्यत्वपर्यन्तधावनम्। वस्तुतः सत्त्वादिसर्वाधिकरणोऽयमिति विषय इत्यपि विकल्पो युज्यत एव। तत्र पनसोऽयमाम्रोऽयमित्याद्युल्लेखापत्तिरिति दूषणम्। एवमितरविकल्पयोरपि। यदा तदेत्यनेनेति। मूलस्थितेनेति शेषः। विशिष्टस्यैवेति। मूल-

षतोऽज्ञाते जिज्ञासिते वाच्यविशेषे यदा किंशब्दाभिलापः, तदा-नध्यवसायः। अव्यवस्थितनानावाचकवाच्यत्वप्रतिभासे तु संश-य इति। अविद्यात्वं तु विशेषव्यवहारपरिपन्थित्वादिति रम्य-म्। अनध्यवसायः(१) ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तः पनसत्वादिना। यदा तदेति। स्थूलकालोपाधिमादाय अनध्यवसायस्य जिज्ञासापूर्व्वकालीनत्वेन उत्पत्तियौगपद्याभावात्। ननु संशय एव तज्जनकः स्यादित्यत आह—अव्यवस्थेति। जिज्ञासापूर्वकाले विरुद्ध-नानाऽननुभावकत्वात् अनुभूयमानं तज्ज्ञानं विशेषतोऽनुल्लिखितनाना-कोटिकत्वान्न संशयः किंस्विदिदमित्याकारमात्रस्यैव ज्ञानस्य त-दाऽनुभवात् स चानध्यवसाय एवेति भावः। अनुल्लिखितनानाकोटि-कं ज्ञानमनध्यवसायः स च उल्लिखितविरुद्धनानाकोटिकज्ञानात् संशयाद् भिद्यत एवेति व्यधिकरणप्रकारावच्छेदाभावेऽपि विशेष-व्यवहारपरिपन्थित्वादविद्यात्वमित्याह—अविद्यात्वमिति।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

द्वारापि न विरुध्यते, तथापि निश्चयसंशयभिन्ने तत्कालीनज्ञानान्तरे मानाभावः। न हि तावज्जिज्ञासा तत्र निर्णयजन्या अनुच्छेद्यत्वापत्तेः, नापि संशयात् सा कोटिद्वयानुल्लेखात्। तस्मात्संशयभिन्नं जिज्ञा-साजनकमवश्यं वाच्यम्। न च संशयादभेदः विरुद्धनानाप्रकारकमे-कधर्मिकं ज्ञानं संशयः विशेषतो विरुद्धकोट्यनुल्लेखात् नानध्य-वसायः अनुल्लिखितनानाविरुद्धकोट्युल्लेखे हि सः अत्र पनसस्य न किञ्चित्त्वेन विरोधिनानाकोटेरुल्लेखात्।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

स्यैवेत्यर्थः। तथा च यत्र दण्डे तत्सर्वं तत्र प्रथमभागेऽनध्यवसायो विद्यत एवेति भावः। कोटिद्वयेति। विशेषत इति पूरणीयम्। अनध्यव-सायेऽपि सामान्यतः कोटिद्वयोल्लेखोऽस्त्येवेत्यरुचेराह—यद्वेति। (२)विरु द्धकोटीति। नानाविरोधिकोट्यनुल्लेखादित्यर्थः। कोट्यनुल्लेखो नाना-

---

(१) इत्यनध्यवसायः। (२) इतिप्रतीकानुसारी पाठः प्रकाशे न लभ्यते।

कथं पुनः स्वप्नज्ञानमविद्या यतो यद्विद्यातो न विशिष्यते तद्विद्यात्मकं यथा सव्येतरकामिनीकुचकलशनिर्भासः(१)। न विशिष्यते च स्वप्नज्ञानं विद्यातः। इदं बाधितमिति चेत्, न, स्वरूपविषयफलापहारात्मकबाधविरहे विपरीतार्थोपदर्शनमात्र-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

अविद्याचातुर्विध्यमाक्षिपति-कथमिति। 'न विशिष्यते' न व्यावर्त्तकधर्मवत्। इदमिति। स्वप्नज्ञानमित्यर्थः। बाधितत्वमेव विद्याव्यावर्त्तकमिति भावः। स्वरूपेति। स्वप्नज्ञानस्य स्वरूपं न बाधितमनुभूयमानत्वात्। विषयोऽपि न बाधितः विषयाणां यथास्थानं स्थितत्वात्। कामिनीविषयकस्वप्नज्ञानस्य सुखादेः फलस्य सत्त्वादित्यर्थः। विपरीतेति। जाग्रदनुभवविपरीतार्थोपदर्शनेन यदि स्वप्नज्ञानस्याविद्यात्वं तदा विपरीतमेव किं न स्यादित्यर्थः। ननु पूर्वं स्वप्नज्ञानमुत्तरेण जा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

अत्राहुः। (वि?)शेषतो ऽनुल्लिखितनानाकोटिकं ज्ञानमनध्यवसायः। अत्रापि विशेषतः कोट्युल्लेखो नास्ति किञ्चित्त्वस्य सामान्यरूपत्वात् किंस्विदित्यत्रापि तथा।विशिष्टव्यतिरेकस्योभयत्र सत्त्वात्। विशेषेति। किञ्चित्त्वेनासत्कोटेरप्युल्लेखाच्चेत्यपि मन्तव्यम्।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

कोट्यनुल्लेखः। विशिष्टेति। एकत्र विशेषतः कोट्युल्लेखाभावाद-(प?)रत्र द्वयोर्विशेषत उल्लेखाभावादिति भावः। केचित्तु यत्र सामान्यतो विशेषतो वा वाच्यत्वोल्लेखः सोऽनध्यवसायो यत्र च पनसत्वादेरर्थोल्लेखः संशयः स इति लक्षणमाहुः। तदयुक्तम्। असाधारणधर्मजज्ञानस्यैवानध्यवसायत्वेनार्थविषयस्यापि तादृशस्यानध्यवसायात्। केचित्तु व्यतिरेकद्वयप्राधान्येऽनध्यवसायोऽन्वयद्वयप्राधान्ये तु संशय इत्येव भेदकम्। प्रथमस्याव्यावृत्तत्वेन ज्ञातधर्मजत्वादपरस्य चानुवृत्तत्वेन ज्ञातधर्मजत्वात्तथात्वसम्भवादित्याहुः। तदप्ययुक्तम्। विप्रतिपत्तिजस्य समप्रधानोभयकत्वेनोभयव-

---

(१) ०शप्रतिभासः।

स्योरप्यत्रापि तुल्यत्वात् । अनादित्वेन पूर्वोत्तरभावस्यानियाम-
कत्वात् । अव्यभिचारित्वस्य च स्वप्नेऽप्यप्रतिक्षेपात् । बाधात्
तत्प्रतिक्षेप इति चेत् न, बाधस्यैवासिद्धेः । जाग्रदवस्थायां स-
जातीयप्रबन्धसंवादात् स्वप्नस्य काकतालीयसंवादादिति चेत्,
न, काकतालीयसंवादवतोऽपि चिरदृष्ट(१)पुनर्दर्शनादेरव्यभिचा-
रात् ।प्रबन्धसंवादवतोऽपि दीपैकत्वनिर्भासादेर्व्यभिचारात् । अर्थ-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ग्रदनुभवेन बाध्यत इत्यत आह—अनादित्व इति । अव्यभिचारी जा-
ग्रत्प्रत्ययः स्वप्नबाधकः स्यादित्यत आह—अव्यभिचारित्वस्येति । स्वप्न-
ज्ञानानां बाधितत्वेनाव्यभिचारित्वमसिद्धमित्याह—बाधादिति । बाधि-
तत्वप्रकाराणां दूषितत्वात्तदसिद्धेरित्याह—नेति । संवादभूयस्त्वाल्प-
त्वाभ्यां विशेष इति शङ्कते—जाग्रदिति। संवादाभूयस्त्वेऽप्यव्यभिचारि-
त्वं दृष्टमित्याह—काकतालीयेति । संवादभूयस्त्वेऽपि व्यभिचारमाह—
प्रबन्धेति । जाग्रदिति वैपरीत्यमेवाह—एकत्वेति । एक एवायं दीप इति
प्रत्यभिज्ञाभूयस्त्वेऽपि व्यभिचारादित्यर्थः । जाग्रद्दशादृष्टेऽर्थक्रियासं-
वादो यथा न तथा स्वप्न इत्याह—अर्थक्रियेति । स्वप्नेऽपि तदस्तीत्याह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

'न विशेष्यते' न व्यावर्त्तकरूपवादित्यर्थः । उभयत्रेति । स्वप्नज्ञान-
स्यापि जाग्रदवस्थाज्ञानोपदर्शितार्थविपरीतार्थोपदर्शकत्वादित्यर्थः ।
ननु पूर्वं ज्ञानं बाध्यमुत्तरं ज्ञानं बाधकमित्यत आह—अनादित्वेनेति ।
अव्यभिचारित्वमपि साधारणत्वान्न नियामकमित्याह—अव्यभिचारि-
त्वस्येति । भावाभावाभ्यामित्यनेन स्वप्नजागरात्मकमित्यत्र यथायोग्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

हिर्भावापत्तेरिति । साध्याविशेषमाशङ्क्याह—न व्यावर्त्तकेति । सव्येतरे-
ति मूलं सामान्यव्याप्त्यभिप्रायकमन्यथा सव्येतरपदव्यर्थतापत्तेः ।
जाग्रदवस्थाया इत्यादिमूले पञ्चमीद्वयम् । असिद्धेरित्यसिद्धमिति
साध्यान्वयेन योजनीयम् । मिथ्याप्रत्ययप्रवाह इति मूलेन दूषितस्यापि

---

(१) चिरादृष्ट० ।

क्रियासंवादविसंवादैर्जागरणस्वप्नलक्षणमिति चेत् , न, स्वप्नपरिदृष्टजलादेरपि पानावगाहनाद्यर्थक्रियादर्शनात्। जाग्रदवस्थायां तदनुपलम्भेन बाधात् तासामर्थक्रियाणामसम्बद्ध(१)मिति चेत्, न, प्रबुद्धदृष्टार्थक्रियाचक्रस्यापि स्वप्ने विपर्यासोपलम्भात्। मिथ्याप्रत्ययप्रवाहः स्वप्नः, तद्विपरीतप्रत्ययस्तु जागरणमिति चेत् , न, मिथ्याप्रत्ययप्रवाहस्यापि पीतशङ्खगोचरस्य जागरणत्वात्। प्रचुरतरमिथ्याप्रत्ययप्रवाहः स्वप्नो भूरियथार्थप्रत्ययप्रवाहो जागरणमिति चेत् , न, उन्मादाद्यर्जित(२)प्रचुरतरविपर्ययप्रत्ययप्रवाहस्यापि जागरत्वात्। बहिरिन्द्रियप्रवृत्तिभावाभावाभ्यामर्जितं ज्ञानं स्वप्नजागरात्मकमिति चेत् , न, योगिनां ध्यानसन्ततेरपि स्वप्नत्वप्रसङ्गात्। सिद्धोपप्लुतान्तःकरणजं ज्ञानं स्वप्नोऽन्यच्च जागरणमिति चेत् , का सिद्धा(३)। निरिन्द्रियप्रदेशे मनसोऽवस्थानम्। कुत-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्वप्नेति। स्वप्नदृष्टार्थक्रियापि जाग्रदवस्थाबाध्येत्याह—प्रबुद्धेति। मिथ्यात्वसत्यत्वाभ्यां तयोर्भेदं शङ्कते—मिथ्येति। मिथ्यात्वस्य जागरेऽपि ग तत्वेन व्यभिचारमाह—नेति। मिथ्यात्वं स्वप्नस्य जागराद् भेदकं प्रचुरत्वेन विशिनष्टि—प्रचुरेति। प्रचुरत्वविशेषितमपि व्यभिचारीत्याह—तन्मात्रेति। बहिरिन्द्रियजन्यत्वं जाग्रत्प्रत्ययात् स्वप्नस्य भेदकमित्याह—बहिरिति। तत्रापि व्यभिचारमाह—नेति। बहिरिन्द्रियानवच्छिन्नाधारप्रदेशवर्त्तमानेन मनसा जनितत्वं स्वप्नस्य भेदकं शङ्कते—सिद्धेति। 'उपप्लवो' बहिरिन्द्रियासमवधानम्। इदमपि न भेदक इ(मि?)त्यनुशयेनापृच्छति—केति। एवं तर्हि स्वप्नज्ञानधाराया अवच्छेदात् सुषुप्तिः कदापि न स्यादित्याशयेन पृच्छति—कुत इति। सिद्धान्ती सुषुप्तिमुप

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मित्यन्वयः। कुतस्तर्हीति। निरिन्द्रियप्रदेशस्थितस्यापि मनसो ज्ञानजन

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

पुनराशङ्क्य दूषणान्तरदानायेत्यवधेयम्। निरिन्द्रियेति। तथा च ज्ञाना-

---

(१) मथत्यत्वमि०। (२) तन्मर्य्यादाद्यर्दितम०। तन्मात्रेति कण्ठाभरणधृतः पाठः।
(३) का सिद्धिः।

स्तर्हि सुषुप्तिः । स्वप्नज्ञानजनकस्य संस्कारस्यादृष्टस्य वा कालविशेषसहितस्याभावात् । मैवम् । जाग्रत्प्रत्ययानामपि स्वप्न(त्य?)यवत् पूर्वपरिदृष्टवासनाजन्यत्वे(१) निद्राभिभूतान्तःकरणजत्वानिवृत्तेरनवधारणात् । कथं तर्हि प्रथममेव जागरणगोचरपदार्थोपलम्भ इति चेत्, न, अनादित्वादस्य विभ्रमस्य । सजातीयावस्थाप्रबन्धसंवादो जागरोऽन्यस्तु स्वप्न इति चेत्, किं साजात्यम् । जाग्रत्प्रत्ययगोचरत्वं चेत्, स्वप्नेऽपीदमस्तीति सजातीयप्रबन्धसंवादोऽसिद्धः । प्रबन्धबाधकादिर्बाध्यप्रबन्धा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पादयति—स्वप्नेति । अदृष्टसंस्कारयोरन्यतरस्याभावान्न स्वप्नधारेत्यर्थः । तर्हि जागरप्रत्यया अपि संस्कारसहिततादृशमनोजन्या एवेति सिद्धोपप्लुतान्तःकरणजन्यत्वमपि न स्वप्नभेदकमित्याह—मैवमिति । संस्कारस्य जागरप्रत्ययजनकत्वे प्रथमं संस्काराभावात्तदनुत्पादमाह—कथमिति। अनादित्वेन प्राथम्यमेव नास्तीत्याह—अनादित्वादिति । 'अस्य' जागरप्रत्ययस्येत्यर्थः । सजातीयप्रतिबन्धसंवादविसंवादौ तयोर्भेदकावित्याह—सजातीयेति । जाग्रत्प्रत्ययगोचरत्वमिति । जाग्रत्प्रत्ययगोचरगोचरत्वमित्यर्थः । स्वप्नेऽपि जाग्रत्प्रत्ययगोचरा एव पदार्था भासन्त इत्याह—स्वप्नेऽपीति । असिद्ध इति । भेदकत्वेनेति शेषः । प्रबन्धेति । ज्ञानप्रबन्धस्य बाधकमादौ यस्य बाध्योऽपि प्रबन्धान्ते यस्य तज्जागरितमित्यर्थः । स्वप्नस्यापि क्वचिदेवमाह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

कत्वादित्यर्थः । अस्य विभ्रमस्येति । प्रथममयं पदार्थो मयोपलब्ध इत्येवंरूपस्येत्यर्थः । गोचरत्वं चेदिति । गोचरगोचरत्वं चेदित्यर्थः । स्वप्नेऽपीति । स्वप्नज्ञानस्यापि जाग्रत्प्रत्ययविषयविषयकत्वादित्यर्थः। संवादोऽसिद्धः स्वप्नप्रत्ययव्यावृत्तत्वेनेति शेषः । प्रबन्धेति । स्वप्नप्रबन्धबाधस्य

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावलक्षणसुषुप्तिः कदापि न स्यादिति भावः । सर्वस्य ज्ञानस्य भ्रमत्वमयुक्तमित्यन्यथा व्याचष्टे—प्रथममिति । तथा च प्रथमत उपलम्भो जाग-

(१) ०त्वे ऽपि । ०त्वेन ।

न्तो जागरितं नान्य इति चेत्, न, क्वचित्स्वप्नेऽपि पूर्वजाग्र त्प्रत्ययप्रवाहो मिथ्येति प्रबन्धबाधकप्रत्ययस्यादिभूतस्य सत्त्वात्। तदन्तर्भूतस्य जाग्रद्विज्ञप्तिसन्तानस्य च स्वापानन्तरवर्त्तिना स्वप्नज्ञानेन(१)सर्व एव जाग्रत्प्रत्ययो मिथ्येति बाध्यमानत्वात्। ततो भेदलक्षणाभावान्न विशिष्यते जाग्रत्स्वप्नज्ञानमिति(२)। अत्रोच्यते। किं प्रमाणत्वेनाविशेषः स्वप्नप्रबोधयोरुत(३) अप्रमाणत्वेन उत स्वप्नजागरत्वाभ्याम्(४)। नाद्यः। सर्वजन-सिद्धस्वप्नप्रबोधभेदप्रत्ययस्यापि जागरत्वेन प्रमाणत्वाद्धेतोर्बा-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्वप्नेऽपीति। तदन्तर्भूतस्येति। तयोः स्वप्नप्रबन्धयोरन्तर्भूतस्य जागर-ज्ञानसन्तानस्येत्यर्थः। एतदेव दर्शयति—स्वापानन्तरेति। स्वप्नप्रत्ययः प्रमा प्रत्ययत्वात् जागरप्रत्ययवदिति विवक्षितम्। जागरप्रत्ययोऽप्यप्रमा प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति वा। स्वप्नत्वजागरत्वे न भिन्ने तुल्यव्यक्तिकत्वात्। तत्राद्यं दूषयति—सर्वजनेति। स्वप्नप्रत्ययो न प्रमाणं जागरप्रत्ययस्तु प्रमाणमिति वह्न्यौष्ण्यवत् स्वप्नस्याप्रामाण्यं सर्व्वजनीनमिति तस्य प्रामाण्यसाधने बाध इत्यर्थः। द्विती-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

बाधकमादिर्यस्य स प्रबन्धबाधकादिर्बाध्यः स्वप्नलक्षणः प्रबन्धो य-स्यान्तेऽसौ बाध्यप्रबन्धान्तः स्वप्नज्ञानस्य बाध्यप्रबन्धान्तत्वमाह—तदन्तर्भूतेति। तयोर्मध्यपतितस्य जाग्रद्विज्ञप्तिसन्तानस्येत्यर्थः। सर्वज-नेति। स्वप्नप्रत्ययो मिथ्यात्वेन जागरप्रत्ययात् प्रमाभूताद्भिन्न इत्याकारस्यापि जागरप्रत्ययस्य प्रमाणत्वात्तत एवाभेदग्राहकहेतुबाधादित्यर्थः। ननु स्वप्नजागरयोर्नाभेदः साध्यते किन्तु तयोर्भेदसाधक-स्य न साधकत्वमिति ब्रूमः। अत्राहुः। प्रमाणाप्रमाणविभागं विना

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रेऽप्यसिद्ध इति भावः। नाभेद इति। येनोक्तबाधः स्यादिति भावः। स्वप्नत्वजागरत्वयोरसाधारणधर्मयोरनुभवसिद्धत्वादन्यथा व्याचष्टे—

(१) स्वापानन्तरस्वप्नवर्त्तिना ज्ञानेन। (२) जाग्रत्प्रत्ययात् स्वप्नज्ञानमिति।
(३) ०धज्ञानयोरु०। ०प्नप्रबोधाभ्यामु०। (४) स्वप्नत्वजाग्रत्त्वाभ्याम्।

धात् । न द्वितीयः । अविशेषप्रत्ययस्यैवाप्रामाण्ये विशेषनिषेधव्याघातात् । न तृतीयः । अनुभवबाधितत्वात् । मिथ्याऽयमनुभव इति चेत्, न, अनुभवमिथ्यात्वग्राहकं ज्ञानं सत्यं मिथ्या वा। मिथ्या चेद्भेदानुभवः सत्य इति हेतोर्बाधः । सत्यं चेत्तदेवासत्यप्रत्ययान्न(१) भिद्यते सत्यं चेत्यनेकान्तः । बाधितत्वाबाधितत्वाभ्यां विशेष इति चेत्, तुल्यं स्वप्नजाग्रद्बोधयोरपि । कथं तर्हि स्वप्नजाग्रद्बोधयोर्भेदव्यवहृतिः । विनापि लक्षणभेदमनुभवसिद्धत्वात्सुखदुःखवत् । तत्रानुकूलप्रतिकूलवेद्यत्वं(२) लक्षणमिति चेत्, न, सुखदुःखातिरिक्तयोरनुकूलप्रतिकूलयोरसिद्धेः । इष्टत्वमनुकूलत्वमिति चेत्, न, इच्छाया एव(३) लक्षणभेदासिद्धेः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ये त्वाहु—अविशेषेति । जागरप्रत्ययेषु स्वप्नप्रत्ययादप्रामाण्येनाविशेषे साध्ये या अनुमितिः स्यात् सापि जागरप्रत्ययत्वेनाप्रमैव स्यादिति जागरप्रत्यये यो विशेषः प्रामाण्यं तन्निषेधे व्याघात इत्यर्थः । अनुभवबाधितत्वादिति । सर्व्वजनस्य तदुभयभेदानुभवेन बाधितत्वादित्यर्थः । अयमिति । भेदानुभव इत्यर्थः । अनुभवेति । जागर्मि स्वपिमीतिभेदानुभवमिथ्यात्वग्राहकं ज्ञानमित्यर्थः । हेतोरिति । सर्वप्रत्यये मिथ्यात्वसाधकस्य हेतोरित्यर्थः । सत्यं चेदिति । तत्रैव प्रत्ययत्वमनैकान्तिकमित्यर्थः । ननु स्वप्नजागरप्रत्य(य)योर्भेदानुभवो बाधित इति तन्मिथ्यात्वग्राहकं ज्ञानमबाधितत्वात् सत्यमेवेति शङ्कते—बाधितेति । कथं तर्हीति । केन लक्षणेनेत्यर्थः । भेदकलक्षणस्याप्यनिर्वचनादिति भावः । लक्षणे सत्यपि जल्पवितण्डे आश्रित्याह—विनापीति । इच्छाया

न्यायलीलावतीप्रकाशः

व्याघातात्तस्याऽवश्यवाच्यतया जागरप्रत्ययस्यैव प्रमात्वं लोकसिद्धमुपेयमित्येवम्परोऽयं ग्रन्थः विशेषनिषेधः स्वप्नजाग्रत्प्रत्यययोर्विशेषो नास्तीत्येवमाकार इत्यर्थः । अनुभवेति । इदानीमहं जागर्मि न स्वपिमीत्यनुभवाज्जागरत्वस्वप्नत्वयोर्भेदाकलनादित्यर्थः । कथं तर्हीति । व्यावर्त्तकधर्मज्ञानाभावाद्व्यावृत्तबुद्धेरनुपपत्तेरिति भावः ।

---

(१) ०चेत् तत एवास० । (२) अनुकूलप्रति० । (३) इच्छाया एकल० ।

इच्छात्वं तदिति चेत्, न, तस्याप्यसिद्धेः(१) । सुखत्वं दुःखत्वं(२) लक्षणमिति चेत्, न, तयोरेव भेदासिद्धेः । अनुभवसिद्धं तदिति चेत्, तुल्यमत्रापि । एवं जल्पवितण्डाभ्यां परिभूते वादिनि सिद्धोपप्लुतान्तःकरणजप्रत्ययप्रवाह एव स्वप्न इति वादे लक्षणमनवद्यम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

इति । इच्छाविषयत्वमिष्टत्वमिच्छानिरूप्यमित्यर्थः । सुखदुःखत्वे सुखदुःखलक्षणे इत्याह—सुखेति । सिद्धेति । स्वप्नवहनाड्यवच्छिन्नात्मप्रदेशावस्थितमनोजन्यमित्यर्थः । तत्रापि त्वगिन्द्रियसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां स्वप्नसुषुप्ती इति भावः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लक्षणभेदमिति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं भेदानुमापको धर्मः, तं विना स्वप्नजागरयोर्भेदः प्रत्यक्षेणैव प्रतीयते इत्यर्थः । तुल्यमत्रापीति । एतेन व्यक्तीनां भेदसिद्धावपि न तज्जातीयभेदसिद्धिरित्यपास्तं स्वप्नत्वजागरत्वयोर्जात्योरनुभवसिद्धत्वात् । सिद्धेति । न त्वेतावता निद्रासहकृतमनोजन्यज्ञानं स्वप्न इत्युक्तं स्यात् । तथा चात्माश्रयः निद्रायाः स्वप्नत्वात् । नैवम् । अस्यानुभवसिद्धज्ञानजातिविशेषोपलक्षणत्वात् स्वप्नवहनाडीविशेषसहकृतमनोजन्यं ज्ञानं स्वप्नः, तदजन्यं जागर इ-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

लक्ष्यतेऽनेनेति । निद्राया इति । यद्यपि निरिन्द्रियप्रदेशे मनसोऽवस्थानं निद्रेति निरुक्तौ नात्माश्रयस्तथापि तदानीं ज्ञानमसिद्धमेवेत्याशयेन समाधत्ते—नैवमिति । ज्ञानस्य विशेषः स्वप्नत्वजागरत्वरूप इत्यर्थः । यद्यपि जागरत्वस्य साक्षात्त्वव्यापकत्वे स्वप्नस्यासाक्षात्त्वापत्तिस्तद्व्याप्यत्वे चानुमित्यादौ जागरत्वाभावापत्तिरिति साक्षात्कारिजागरे जातिसङ्करस्तथापि तारत्वादिवन्नानैव जागरत्वम् । अनुगमस्तु स्वप्नत्वासमानाधिकरणज्ञानवृत्तिजातित्वेन । स्वप्नत्वं तु साक्षात्त्वव्याप्यैव जातिरिति भावः । स्वप्नवहेति । इदं च नाडीविशेषपरिचयार्थमुक्तं(३) न तु लक्षणान्तर्गतमतो नात्माश्रयः ।

---

(१) तस्यासिद्धेः । (२) सुखदुःखत्वं ल० ।

(३) ०नाडीपरि० ।

ननु तथापि जाग्रत्प्रत्ययाः निरालम्बनाः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवदिति विद्याऽविद्याविभागोऽनुपपन्न इति चेत्, किमिदं निरालम्बनत्वम्। असत्प्रकाशशीलत्वं वा अन्यथाख्यातिरूपत्वं वा स्वात्मालम्बनत्वं वा। न तावदाद्यौ। प्रतिबन्धप्रत्ययस्य निरालम्बनत्वे हेतोः प्रतिबन्धासिद्धिप्रसङ्गात्। तत्त्वालम्बनत्वे [तु] तेनैव व्यभिचारात्। न तृतीयः। स्वप्नपद्धतिपतितानां विज्ञप्तीनां बाह्यालम्बनत्वेन स्वात्मालम्बनत्वासिद्धेः। तदसिद्धम्। सर्वस्यैव गौरगान्धारमधुरसुकुमारसुरभि(१)शातेतरादिभेदस्य वेदनस्वभावत्वात्। तथा हि यत्प्रकाश-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तथापीति। जाग्रत्प्रत्ययानां मिथ्यात्वे सत्यपीत्यर्थः। अव्याघातकत्वमस्य हृदि निधाय विकल्पयति—किमिति। स्वात्मालम्बनत्वमिति। 'आत्मा' ज्ञानं तदालम्बनत्वमित्यर्थः। 'प्रतिबन्धो' व्याप्तिः। तेनैवेति। प्रतिबन्धप्रत्ययेनैवेत्यर्थः। तत्रापि बाह्यालम्बनत्वमसहमानो योगाचारः प्रत्यवतिष्ठते—तदिति। बाह्यमित्यर्थः। ननु षड्भिरपीन्द्रियैर्बाह्यं विषयीक्रियत एव तथा च कथं तदसिद्धमित्यत आह—सर्वस्यैवेति। चक्षुःश्रोत्ररसनत्वगिन्द्रियघ्राणमनसां यथासंख्यं ये विषया गौरादयस्ते वेदनरूपा एवेत्यर्थः। 'शातं' सु-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ख्यन्ये। विज्ञानवादिनमुपस्थापयति—तदसिद्धमिति। गौरेत्यादिना क्रमेण चक्षुःश्रोत्ररसनस्पर्शनघ्राणमनोविषयो दर्शितः। इतरपदेन गौरत्वादेस्तत्तदिन्द्रियग्राह्यस्य संग्रहः। आदिपदेन प्रत्यक्षान्यप्रमाणवि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अन्य इत्यरुचौ। तद्बीजन्तु जन्यतावच्छेदकजातिप्रतीतौ सैव लक्षणमप्रतीताविदमपि दुर्ग्रहमिति। विभागोऽनुपपन्न इति मूलम्। निरालम्बनत्वेनोभयोरप्यविद्यात्वादिति भावः। इतरपदेनेति। एतेन शातशातेतरादीति पाठोऽप्रामाणिक इति ध्येयम्।

(१) ०भिन्नातशातेतरा०।

ते तद्विज्ञानं यथा प्रकाशः। प्रकाशन्ते च नीलादयः । न च ज्ञानाद्भेदे प्रकाशमानत्वं सम्भावनीयम्। तद्धि न तावत्प्रकाशं प्रति कारणत्वं तेन समानसामग्रीप्रतिबन्धो(१) वा। रूपवि-ज्ञाने(२) चक्षुषोऽपि प्रकाशतापत्तेः। नापि प्रकाशसारूप्यं सा-कारत्वे वित्तीनां बाह्यनीलादिभेदस्यासिद्धेः कस्य सारूप्यम्।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

खं 'शातेतरं दुःखम्। आदिपदात् प्रमाणान्तरविषयोपग्रहः। यत् प्रका-शत इति। प्रकाशविषयत्वेन पक्षता प्रकाशमानत्वं हेतुः। न च पक्ष-तावच्छेदकहेतुतावच्छेदकयोरभेदः प्रकारयोर्भेदात्। न च ज्ञानांशे सिद्धसाधनं प्रकाशविषयत्वावच्छेदेन तत्रापि ज्ञानत्वस्यासिद्धस्यैव साधनात्। अत एव ज्ञानाभिन्नत्वेत्र पक्षत्वे बाधः। विपक्षबाधकतर्कमा-ह—ज्ञानादिति। तेनेति। प्रकाशेन (स?)मानसामग्रीकत्वमित्यर्थः। उभयत्र-दोषमाह—रूपेति। पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्तिरिति नयेन चक्षुषोऽपि प्रकाशज-नकत्वात् तदभिन्नसामग्रीकत्वाच्चेत्यर्थः। कस्य सारूप्यमिति। तस्य भेद-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

षयो दर्शितः। यत्प्रकाशत इति ज्ञानत्वेन यदुभयपक्षसम्प्रतिपन्नं त-द्भिन्नं पक्षस्तेन विषयमात्रं यदि पक्षस्तदा ज्ञानांशे सिद्धसाधनं ज्ञा-नभिन्नस्य च पक्षत्वे यदि भेदसिद्धिस्तदा बाधः, तदसिद्धौ पक्षत्वासि-द्धिः, घटमात्रं यदि पक्षस्तदाऽन्येषां ज्ञानत्वासिद्धिः अनु(ग?)तधर्मोप-संग्रहं विना च सर्वेषां पक्षत्वासिद्धिरित्यपास्तम्। विपक्षे बाधकमाह—न चेति। समानेति। ज्ञानरूपयोरेकसामग्रीजन्यत्वमित्यर्थः। रूपेति। रूप-ज्ञानं प्रति चक्षुषः कारणत्वात् क्षणभङ्गपक्षे पुञ्जात्पुञ्जोत्पत्तिरिति-न्यायेन चाक्षुषज्ञानकाले चक्षुःसामग्र्या अपि सत्त्वात् रूपचक्षुषोस्तु-ल्यसामग्रीकत्वाच्चेत्यर्थः। साकारत्व इति। बुद्धि(द्धी?)नां स्वाकारमा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

प्रकाशमानत्वमिति। प्रकाशविषयत्वमित्यर्थः। तच्च कारणत्वादिरूपेण विकल्पितम्। द्वितीयविकल्पनिरासाभिप्रायेण व्याचष्टे—क्षणभङ्गेति। रूपचक्षुषोरिति। रूपज्ञानचक्षुषोरित्यर्थः। क्वचित्पाठोऽपि तथा। क्वचिच्छेषे

---

(१) ०मग्र्या प्रति०। (२) रूपपारिज्ञा०। रूपरूपिज्ञा०।

तद्धि न तावदनुभवादेव व्यवस्थाप्यम् । नीलाकारद्वयाननुभवात् । नाप्याकारकादाचित्कत्वात् । तस्य भ्रान्तप्रत्ययाकारवद्वासनापरिपाककादाचित्कत्वेनैवोपपत्तेः । ज्ञानसमानरूपत्वे च बाह्यस्य ज्ञानत्वापत्तेः । सादृश्यं समानत्वमिति चेत्, न, विधिरूपस्य तस्यासिद्धेः(१) । अनीलव्यावृत्तिर्नीलधियोः(२) सादृश्यमिति चेत्, किमनीलं बाह्यनीलाकारप्रच्युतिर्वा नीलज्ञानप्रच्युतिर्वा ज्ञानाज्ञानसाधारणनीलमात्रप्रच्युतिर्वा । नाद्यः । ज्ञानस्य(३) बाह्यनीलप्रच्युतिनिवृत्तिरूपत्वाभावात् । न द्वितीयः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

गर्भत्वादिति भावः । बाह्यनीलादिभेदमभ्युपगम्याह—तद्धीति । बाह्यनीलानुभवे हि तत्सरूपमिदं ज्ञानमित्यनुभूयेत स एव नास्तीत्यर्थः । ननु नीलाकारं ज्ञानं कदाचिदुत्पद्यते तच्च नीलसन्निकर्षाधीनमिति शङ्कते—नापीति । व्यवस्थाप्यमित्यनुषज्यते । अत्रान्यथासिद्धिमाह—तस्येति । कामिनीं विनापि यथा कामिनीभ्रमो वासनातस्तथा नीलप्रत्ययोऽपीत्यर्थः । अत्यन्तसारूप्ये दोषमाह—ज्ञानेति । अनात्यन्तिकत्वं शङ्कते—सादृश्यमिति । नीलतद्बुद्ध्योर्भावरूपधर्म्मघटितं न साधर्म्यमित्याह—विधीति । व्यावृत्तरूपं शङ्कते—अनीलेति । बाह्यं यन्नीलतद्भिन्नं वा ज्ञानं यन्नीलं तद्भिन्नं वा अनीलं यद्व्यावृत्तिरुभयोः सारूप्यं स्यादिति विकल्प्य परिहरति—किमिति । बाह्यनीलभिन्नमनीलं ज्ञानमपि न तद्व्यावृत्तिस्तदन्योऽन्याभावो ज्ञान एवेत्याह—ज्ञानस्यैवेति । ज्ञानरूपनीलभिन्नमनीलं बाह्यमपीति तदनीलव्यावृत्तिरुपं कथं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्रविषयत्वेन बाह्यानालम्बनत्वादित्यर्थः । तदेव स्फुटयति—तद्धीति । ज्ञानसमानरूपत्व इति । ज्ञानान्यूनानतिरिक्तरूपत्व इत्यर्थः । विधिरूपस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

चकारोऽस्ति । तत्र एककालसामग्रीकत्वादेकसामग्रीकत्वाच्चेत्यर्थः । नीलादिभेदस्येति मूलम् । नीलादिलक्षणस्य विशेषस्येत्यर्थः । गुणत्वादेस्ताद-

---

(१) विधिरूपस्यासिद्धेः । (२) ०लानीलधि० । (३) ज्ञानस्यैवेति कण्ठाभरणधृतः पाठः ।

वाह्यस्य नीलज्ञानप्रच्युतिनिवृत्तिरूपत्वाभावात्(१) । न तृतीयः । ज्ञानाज्ञानसाधारणस्य नीलमात्ररूपस्यासिद्धेः । नापि प्रकाशेन सार्द्धं विषयविषयिभावः। नीलतज्ज्ञानयोरतिरिक्तस्य सम्बन्धस्याभावात्। स्वाभाविकः सम्बन्ध इति चेत्, न, स्वभावप्रभवस्यापि सम्बन्धस्याभावात्। स्वभावः [एव] सम्बन्ध इति चेत्, न,असम्बद्धत्वेन प्रतीयमानयोर्नीलतद्वेदनयोः सम्बन्धरूपताव्याघातात् । असम्बद्धस्यैव सम्बद्धव्यवहारजनकत्वमिति चेत्, न, सम्बन्धाभावाक्रान्तस्य तत्सत्ताव्यवहारजनकत्वविरोधात् सर्वत्र सम्बन्धोच्छेदप्रसङ्गाच्च। तन्निरूपणाधीननिरूपणत्वं तद्विषयत्वमिति चेत्, न, विषयविषयिभावानिरुक्तौ तस्येदं निरूपणमित्यस्यैवासिद्धेः । तेन व्यपदिश्यमानत्वमिति चेत्, न, व्यपदि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्यादित्याह-वाह्यस्येति । ज्ञानाज्ञानेति । एकस्य विरुद्धोभयसाधारण्याभावादित्यर्थः। नापि विषयविषयिभाव इत्यत्र प्रकाशमानत्वमित्यनुषज्यते। अभावादित्युपलक्षणमनभ्युपगमाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। स्वाभाविकः सम्बन्ध इत्यत्रापि प्रकाशमानत्वमित्यनुषज्यते। स्वभावेति। न हि ज्ञानविषयाभ्यां कश्चित् सम्बन्धो जन्यत इत्यर्थः। ज्ञातता च त्वया नाभ्युपेयेत इति भावः। तद्धितस्य स्वार्थिकत्वाविवक्षायामाह—स्वभाव एवेति। ज्ञानविषययोः सम्बन्धरूपत्वाभावादित्यर्थः । सम्बन्धाभावेति। तथा सति सर्वत्र सम्बद्धव्यवहारः स्यात् सम्बद्धस्याभ्युपगतस्यापि विलोपः स्यादित्यर्थः। तस्येदमिति । षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्यापि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नीलतद्विज्ञान(२)मात्रवृत्तेरिति शेषः। स्वाभाविकं स्वभावजन्यं वा स्वभाव एव वा। आद्ये स्वभावेति । अनुपलब्धेरित्यर्थः । अन्त्यमाशङ्क्य निराकरोति—स्वभाव इति । सम्बन्धोच्छेदेति। सम्बन्धं विना तद्व्यवहा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

शसत्त्वान्नास्ति द्विरित्यत आह—नीलतज्ज्ञानमात्रेति। अन्यथा तु गुणान्तरे

(१) निवृत्तित्वाभावात्। (२) नीलतज्ज्ञानमात्रेति विवृतिधृतः पाठः।

श्यमानताया व्यपदेशजनितज्ञानविषयताऽनतिरेकात् । ज्ञानज-
नितव्यवहारगोचरत्वमिति चेन्न, इच्छादिरूपस्य व्यवहार-
स्योपेक्षाज्ञाने(१)ऽभावात् । तद्गोचरसंस्कारस्मृतिजनकत्वमि-
ति(२) चेत्, [न,] स्मृतेरपि तद्गोचरताया अनिरुक्तेः ।
व्यवहारजननयोग्यत्वमिति चेत्, न, योग्यताया एवाऽनव-
गमात् । सामग्रीविशेषप्रसूतत्वमिति चेत्, न तावत्सामग्र्या
असाधारणे ज्ञानरूपे जनकत्वम्(३) । अन्वयव्यतिरेकयोरभा-
वात् । नाप्यवान्तरविशेषे(४) नीलज्ञानत्वरूपाऽपरसामान्यस्या-
भावात् । नीलविषयतारूपस्य विशेषस्यासिद्धेः । स्वरूपमेव
ज्ञानस्य विषयित्वं नीलादेश्च विषयत्वमिति चेत् , न, स्वरूपस्य
सर्वं प्रत्यविशेषात् ग्राह्यग्राहकव्यवहारनियमानुपपत्तेः(५) नी-
लादिवस्तुस्वरूपस्य सर्वसाधारणत्वोपलम्भेन ज्ञानस्यापि सर्व-
साधारणत्वात् । सर्वविषयताप्रसङ्गाच्च । ततः प्रकाशतादात्म्यमेव
प्रकाशमानत्वम् । नन्वेवं सति साध्याविशिष्टत्वं प्रकाशमानत्वज्ञा-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सिद्धेरित्यर्थः । स्मृतेरपीति । स्मृतिविषयत्वातिरिक्तस्य तद्गोचरत्व-
स्याभावादित्यर्थः । व्यवहारेति । तथा च उपेक्षाज्ञानेऽपि तत्सत्त्वादिति
भावः । योग्यताया इति । तदवच्छेदकरूपाऽपरिचयादिति भावः । तत्त-
न्नीलादिव्यक्तिविषयज्ञानसामग्रीप्रभवत्वं तद्विषयत्वञ्च दुर्ग्रहं नीलज्ञान-
सामग्रीप्रसूतत्वं नीलविषयत्वमित्यपि तथा नीलज्ञानत्वत्वादेः सामा-
न्यस्याभावादित्याह—न तावदिति । नीलविषयकं ज्ञानमेवं सति पीत-
विषयकमपि स्यात् स्वरूपस्याविशेषादित्यर्थः । एतदेव प्रपञ्चयति—
ग्राह्येति । विज्ञानवादी स्वपक्षमुपसंहरति—तत इति । यत् प्रकाशते
तद्विज्ञानमेवेति साध्याविशेषं शङ्कते—नन्विति । धर्म्मभेदेऽपि व्यावृ-

---

(१) ०रस्यैवोपेक्षा० । (२) तद्गोचरस्मृतिज०

(३) ०रणज्ञानरूपजन० । (४) ०न्तरज्ञानरूपे विशेषे ।

(५) हारानुप० ।

नत्वयोरभेदात् । न । प्रकाशमानज्ञानयोरभेदेऽपि व्यावृत्तिभेदस्य सत्त्वात् । अप्रकाशव्यावृत्तेः साधारणव्यावृत्तेर्वा ज्ञानतारूपत्वात्, अप्रकाशमानतानिवृत्तेश्च(१) प्रकाशमानतारूपत्वात् । ननु प्रकाशमानत्वं प्रकाशसम्बन्धः प्रकाशतादात्म्यं वा । द्वयमप्यसिद्धम् । न । (२)विशेषासिद्धावपि प्रकाशमानप्रत्ययगोचरस्वरूपस्योभयसिद्धत्वात् ।

अत्रोच्यते। अभेदपक्षेऽपि(३) किं प्रकाशस्य नीलगोचरत्वम् । नीलाकारत्वमिति चेत्, का नीलाकारता प्रकाशस्य, नील[त्व]सामान्ययोगः, बाह्यनीलगोचरत्वं वा, अनीलव्यावृत्तता(४) वा । नाद्यौ । तयोः प्रकाशभेदेन प्रकाशमानत्वानुपपत्तेः । अनी-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्तिभेदाद् भेद इत्याह—नेति । व्यावृत्तिभेदमेव दर्शयति—अप्रकाशेति । नीलं ज्ञानं नीलस्यासाधारणमेवं सर्वत्र ज्ञाने साधारणताव्यावृत्तिरेव ज्ञानत्वमित्याह—साधारणेति । स्वप्रकाशसम्बन्धस्त्वया दूषितः प्रकाशतादात्म्यात् पुनः प्रकाशमानत्वं मया दूषणीयमिति शङ्कते—नन्विति । विशेषविषयत्वया(?) सिद्धावपि सामान्यस्वरूपमुभयसिद्धमेवेति परिहरति—नेति ।

अभेदपक्षेऽपीति। ज्ञानस्य बाह्यभेदपक्षेऽपीत्यर्थः । तयोरिति । तथा

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रोपगमादित्यर्थः । सुगममन्यत् । विशेषासिद्धाविति। न च प्रकाशसम्बन्ध प्रकाशतादात्म्ययोरेकसामान्यरूपासिद्धौ कथं विशेषासिद्धावपि सामान्याकारेण भानं स्यादिति वाच्यम्, अन्यतरत्वस्यैव तथावि

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

व्यभिचारस्तत्र ज्ञानात्मकत्वस्य सर्वसिद्धत्वादिति भावः । स्वाभाविकः सम्बन्ध इति मूलम् । प्रकाशमानत्वमिति शेषः । द्वयमप्यसिद्धमिति मूलम् । आद्यं स्वमते द्वितीयं परमत इति भावः । तयोरिति मूलम् । नीलत्व-

(१) मानिनि० । (२) द्धम् । अविशे० । (३) पक्षे किं० । (४) ०वृत्तिता वा० ।

लव्यावृत्तता तु प्रकाशस्याऽनीलव्यावृत्तिसम्बन्धो वा प्रकाश-
रूपत्वं वा । नाद्यः । व्यावृत्तेरलीकत्वात् । प्रकाशाद्भेदेन
प्रकाशमानताविरोधाच्च । न द्वितीयः । सर्वप्रकाशानां
नीलाकारताप्रसङ्गात् । (प्रकाशविशेषरूपत्वमिति चेत् वि-
शेषरूपत्वमप्यसाधारणरूपत्वमात्रम् असाधारणैकरूपत्वं वा। ना-
द्यः। सर्वप्रकाशानां नीलाकारता(१)पत्तेः।)नेतरः। द्वितीय[स्य]-
[नील]ज्ञानस्यानीलाकारतापत्तेः। नियता एव प्रकाशभेदा येषां
नीलाकारत्वमिति चेत्, भेदपक्षेऽपि यदीयं नीलग्राहकता
स्यात् को विरोधः। नीलरूपेणासम्बन्धे(२) तस्य प्रकाश इति

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

च प्रकाशमानत्वं बाह्याभेदसाधनं दुर्ग्रहमेवेत्यर्थः। प्रकाशादिति। बौ-
द्धमते ज्ञानादलीकस्य भेदात् पुनः प्रकाशमानत्वं साधनदुर्ग्रहमेवेत्य-
र्थः। सर्वेति। पीतप्रकाशस्यापि प्रकाशत्वेन नीलाकारता स्यादित्यर्थः।
ननु प्रकाशविशेषरूपत्वं नीलाकारतेत्याह—प्रकाशेति। सर्वप्रकाशानामि-
ति। पीताकारप्रकाशस्याप्यसाधारणरूपतया नीलाकाररूपता स्या-
दित्यर्थः। द्वितीयस्येति। तथा सत्येकैव नीलप्रकाशव्यक्तिर्नीलाकारा वा
स्यान्न तु अन्या नीलप्रकाशव्यक्तिरपि तथा स्यादित्यर्थः। भेदपक्षेऽपी-
ति। ज्ञानाद् बाह्यभेदपक्षेऽपीत्यर्थः। ननु भेदपक्षे सम्बन्धाधीनस्तदीय-
त्वव्यवहारः सम्बन्धश्च नास्तीति कथं स स्यादित्याह—नीलरूपेति।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धस्य सत्त्वात्। व्यावृत्तेरिति। तथा च प्रकाशेन न तत्सम्बन्ध इति
भावः। सर्वप्रकाशानामिति। प्रत्येकं सर्वेषामसाधारणप्रकाशरूपत्वादि-
त्यर्थः। भेदपक्षेऽपीति। यथा प्रकाशविशेषा एवं नीलाकारं तथाऽस्मत्प-
क्षेऽपि केचिदेव विषया नीलाकारस्य ज्ञानस्येत्यर्थः। स्वरूपमेव ज्ञा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सामान्यबाह्यनीलयोरित्यर्थः। प्रत्येकमिति। द्वितीयस्थानस्य सर्वप्रका-
शानामित्यस्य व्याख्यानमिदम्।

---

(१) तापसङ्गात्। (२) रूपास०।

प्रतीतिः कथमिति चेत्, स्वेन रूपेणासम्बद्धस्य स्वप्रकाश इति प्रतीतिः कथमिति तुल्यम्। स्वस्य प्रकाश इति नानुभवोऽपि तु व्यपदेशमात्रमिति चेत्तुल्यम्। नीलप्रकाश इत्यपि व्यपदेश एव। व्यपदेशे किं निमित्तमिति चेत्तुल्यं स्वप्रकाशव्यपदेशेऽपि। काल्पनिकोऽयं व्यपदेश इति चेत्, अस्माकमप्यौपचारिक इत्यवेहि। ज्ञानरूपं चेन्नीलविषयत्वं सर्वं प्रति साधारणं स्यात्(१)। अभिन्नत्वमपि ज्ञानस्वरूपमेव। तदपि सर्वसाधारण्येन व्यवह्रियेत। किञ्च साधारण्यं किं सर्वसम्बन्धित्वं सर्वैरेकरूपतया प्रतीयमानत्वं वा सर्वग्राहकता वा। नाद्यः। नीलेऽभावात्। न द्वितीयः। ग्रहीतृपुरुषसाकल्ये ज्ञानस्याप्येकरूप-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तादात्म्यपक्षेऽपि षष्ठ्यर्थोऽनुपपन्न इत्याह—स्वेनेति। औपचारिक इति। असम्बन्ध एव स्वरूपसम्बन्ध उपचर्य्यत इत्यर्थः। ननु नीलविषयत्वस्य ज्ञानत्वे यथा नीलं सर्वसाधारणं तथा ज्ञानमपि सर्वसाधारणं स्यादित्याह—ज्ञानरूपं चेदिति। किञ्च साधारण्यं यन्नीलादिदृष्टान्तेन ज्ञाने आपाद्यत इत्याह—किञ्चेति। नीलेऽभावादिति। सर्वसम्बन्धित्वस्येति शेषः। तद्दृष्टान्तेन कथमापाद्यत इत्यर्थः। ग्रहीतृपुरुषेति। यैर्ज्ञानं गृह्यते

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नार्थयोर्विषयविषयिभावव्यवहारप्रवर्त्तकमिति भावः। ज्ञानरूपं चे[दि?]ति। नीलज्ञानस्य नीलापेक्षयेवानीलापेक्षयापि ज्ञानरूपत्वादित्यर्थः। नीलेऽ

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अतः परं मूलव्याख्या। नीलेऽभावादिति। अस्मत्सिद्धसर्वसाधारणनीलादिविषयदृष्टान्तेन नीलज्ञानस्य सर्वसाधारण्यमापाद्यम्। नीले च विषयरूपे सर्वसाधारण्यमसिद्धमिति दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः। एकरूपत्वेनेति। तथा चेष्टापादनमिति भावः। नीलस्यापीति। विषयरूपस्येत्यर्थस्तथा च दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः। नीलस्येति। विषयरूपस्येत्यर्थः। तथा च तदेव दूषणमिति भावः। अविशेषापत्तिरिति साधा-

---

(१) ०रणत्वात्।

त्वेन(१) वेद्यमानत्वात् ग्रहीतृतदितरसाकल्ये च नीलस्यापि तत्त्वासिद्धेः । न तृतीयः । नीलस्य सर्वग्राहकत्वासिद्धेः । न च ग्राह्यग्राहकयोरविशेषापत्तिः । ज्ञानत्वेनैव विशेषात् । तस्मात् प्रतिवन्ध्यासिद्धमेव प्रकाशमानत्वम् । किञ्च साध्यसाधनयोर्व्यतिरेकः प्रतीतो न वा । न चेत् व्यतिरेकासिद्धिः । प्रतीत(२)श्चेदनेकान्तोऽज्ञानस्यापि प्रकाशमानत्वात् । न प्रतीतमज्ञानं किन्त्वध्यवसितमिति चेत्, कोऽध्यवसायः । तत्र व्यवहार इति चेत्, न, देहजन्यव्यवहारस्य तत्राभावात् । व्यपदेश इति चेत्, न, तत्रापि तस्य ज्ञानाजनकत्वे तदीयत्वाभावात् । ज्ञानजनकत्वे(३)तेनैव व्यभिचारात् । मानसस्यापि प्रत्ययस्य तद्विषयत्वेऽविषयत्वे च वि-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तिरेकरूपतयैवेतीष्टापत्तिस्तथा च दृष्टान्तासिद्धिरिति । तस्मादिति । वाह्यस्य ज्ञानाभेदे साध्ये प्रकाशमानत्वं व्याप्यत्वासिद्धमित्यर्थः । परस्यान्वयव्यतिरेकिमात्रमनुमानमित्यभिप्रेत्याह—किञ्चेति । अज्ञानस्यापीति । साध्यव्यतिरेकस्य साधनव्यतिरेकस्य चेत्यर्थः । तयोरज्ञानरूपे व्यतिरेको न ज्ञायते येन व्यभिचारः स्यात् किन्तु व्यवह्रियत इत्याह—न प्रतीतमिति । तत्रापीति । व्यतिरेकव्यवहारो हि शब्दप्रयोगस्तेन व्यतिरेकज्ञानजनने व्यभिचार एव तदजनने व्यतिरेकस्यायं व्यवहार इत्येव न स्यादित्यर्थः । मानसप्रत्ययोऽध्यवसाय इत्यभिप्रेत्याह—मानसस्येति । अध्यवसायाधीन एव यदि व्यतिरेकव्यवहार-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावात् सर्वसम्बन्धित्वस्येति शेषः । न चेदिति । अन्वयव्यतिरेकिण एव परैरनुमानत्वोपगमादिति भावः । देहव्यवहारस्तदुद्देशेन स्पन्दना-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रण्यासाधारण्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । अज्ञानस्येति । ज्ञानभिन्नव्यतिरेकस्येत्यर्थः । 'तेनैव' विषयिणैव । ननु मानसप्रत्यय एवाध्यवसाय इत्यत आह—मानसस्येति ।

---

(१) ०रूपेण वे० । (२) अप्रती० । (३) जनने तु ते० ।

रोधात् । नीलादयोऽपि हि प्रकाशाद्भिन्ना एवाध्यवसीयन्ते, न प्रकाशन्त इति प्रकाशमानत्वं नीलादीनामासिद्धमस्तु । अध्यवसायबलेन वा सकलबाह्यसिद्धिरस्तु । सहोपलम्भनियमादभेदोऽस्त्विति चेत्, न, यौगपद्योपलम्भस्य साहित्योपलम्भस्य वा भेदेऽप्यविरोधात् । एकोपलम्भविषयत्वस्य ज्ञानस्य स्वसंवेदनत्वासिद्धावसिद्धेः ॥ [इति] स्वप्नः ॥

अविद्यानन्तरं विद्या विचार्यते । सा द्विविधा । अध्यक्षमनु-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

स्तत्राह—नीलादय इति । यथा साध्यसाधनव्यतिरेकसिद्धिरध्यवसायबलेन तथा तत एव सकलवाह्यसिद्धिरपि स्यादित्याह—अध्यवसायेति । नीलं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानेन सह नियमेन उपलभ्यमानत्वादिति परः साधनं शङ्कते—सहोपलम्भेति । नियमपदाद्वह्निधूमादौ व्यभिचारवारणम् । 'भेदेऽपी'त्यपिशब्द एवकारार्थः । यौगपद्यसाहित्ययोरभेदेऽनुपपत्तेस्तथा च विरुद्धो हेतुरित्यर्थः । नीलव्यवसायस्य स्वाविषयत्वादेवोपलम्भविषयत्वनियमः स्वरूपासिद्ध इत्याह—एकोपलम्भेति ।

शब्दादीनामत्रैवान्तर्भाव्यत्वाभिप्रायेण विभज्यते—अध्यक्षमिति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

दिः । अध्यवसायेति । यथा व्यतिरेकव्याप्तिरध्यवसायबलेन तथा नीलादिवाह्यसिद्धिरप्यस्त्वित्यर्थः । यौगपद्येति । विषये उपलभ्यमान एवंपरं ज्ञानमुपलभ्यते इत्येवंरूपस्येत्यर्थः । साहित्येनोपलम्भस्य विषये उपलभ्यमाने उपलम्भमात्रस्येत्यर्थः । ननु ज्ञानं न ज्ञानान्तरेण गृह्यते किन्तु येनानानी? ज्ञानेन नीलं गृह्यते तेनैव स्वात्मापि ग्रहीतव्य इत्यत आह—(ए ?) कोपलम्भेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

अतः परं प्रकाशव्याख्या । पौनरुक्त्यभिया व्याचष्टे—विषय इति । तथा च यौगपद्यं नियमपर्य्यन्तम् । नियमानियमसाधारणन्तु साहित्यमिति भावः । अध्यक्षमनुमानं चेति मूलम् अध्यक्षमिन्द्रियमात्रकारणकम् । तेन यथार्थस्मृतेरपि विद्यात्वेनाकरगणितायाः सङ्ग्रहः । अत

मानञ्च अध्यक्षमपि द्वेधा सर्वज्ञीयमन्यथा च। सर्वज्ञासिद्धौ तत्कथम्। तथा हि न सर्वज्ञोऽध्यक्षगम्यः। परबुद्धेस्तदभावात्। नापि परमा-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सर्वज्ञीयमिति। यौगिकमैश्वरं चेत्यर्थः। अन्यथेति। लौकिकमित्यर्थः। तादृशमध्यक्षमसहमानः पूर्वपक्षयति—सर्वज्ञासिद्धाविति। षोढासन्निकर्षजज्ञानभिन्ने साक्षात्त्वं वर्त्तते न वेति विप्रतिपत्तौ सत्यामाह—तथा हीति। यद्यपि सर्वज्ञः स्वकीयाध्यक्षविषयस्तथापि तत्रैव न प्रमाणमिति भावः। तदेवाह—परबुद्धे[रि?]ति। परमाणवः कस्यचित् प्रत्यक्षाः मेयत्वसत्त्वद्रव्यत्वादिभ्यः घटादिवदित्यनुमानं शङ्कते—नापीति।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

न सर्वज्ञ इति। यद्यपि सर्वज्ञासिद्धौ तस्य तज्ज्ञानस्य च निषेधः कर्त्तुं न शक्यस्तथाप्येतद्देशीयैतत्कालीनयोग्यपदार्थविषयकप्रत्यक्षस्य तद्भिन्नयावत्पदार्थविषयत्वमेव सार्वज्ञ्यं तद्व्यतिरेक एव सार्वज्ञ्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

एव सर्वज्ञासिद्धावित्युत्तराक्षेपोऽपि सङ्गच्छते। अन्यथा ईश्वरस्य साधितत्वात्तदसङ्गतेः। यद्यपीश्वरस्य प्रागेव साधना (द्?) योगिसाधनार्थमयमारम्भस्तत्र चेश्वराभिन्नं पक्षयित्वा सर्वज्ञत्वाभावसाधने दोषाभावस्तथापीश्वराप्रतीतिदशायामयमपि प्रकार इत्याशयेन समाधत्ते—तथापीति। यद्यपि तद्भिन्नेत्यत्र तत्पदेन तत्प्रत्यक्षविषयीभूतपदार्थपरामर्ष एतद्देशीयेत्यादिविशेषणं व्यर्थं तदनुपादाने तत्पदेन योग्यविषयपरामर्षसम्भवाद् यावद्योग्याविषयकप्रत्यक्षस्यासिद्धेः सर्वज्ञासिद्धिरिति तद्विशेषणम्। एतदेव च योग्यपदोपादानस्यापि प्रयोजनम्। यद्यप्येतद्भिन्नयावत्पदार्थविषयकत्वमप्यप्रसिद्धमेव शाब्दस्यापि ज्ञानस्य तादृशत्वाप्रतीतेरेवैतत्प्रकारानुसरणादन्यथा सर्वशब्दजन्यज्ञान एव प्रतियोगित्वसम्भवे कु(सृ?)ष्टरनादराच्चथापि शब्दे सर्वविषयकत्वाप्रतीतिदशायामुक्तयावद्विषयत्वप्रतीतिदशायां चायं प्रकारः सम्भवतीति भावः। केचित्तु घटप्रत्यक्षे घटभिन्नयावन्निरूपितत्वाभाव एव साध्य इति घटान्योन्याभाव एव प्रतियोगिप्रसिद्धिरित्याहुः।

णूनां मेयत्वेनाध्यक्षतया साध्यः। तेषामध्यक्षत्वव्याकोपात्। न च बुद्धिवत् स्वतोऽतीन्द्रियत्वेऽप्यध्यक्षत्वाविरोधः। असति विपरीततर्के प्रत्यक्षाणुत्वयोः स्वारसिकविरोधात्। विपरीततर्कसत्त्वाच्च। चक्षुरादीनां शक्तिविरहाद्रसवत्तत्राप्रवृत्तेः। मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात्। स्वप्ने सिद्धासहकारितावद्योगजधर्मसहकारित्वे नयनाद्यारम्भवैयर्थ्यात्। स्वप्नस्य च स्मृतिविपर्यास-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तेषामिति। महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वं बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षतावच्छेदकमात्मत्वं च मानसद्रव्यप्रत्यक्षतावच्छेदकं तदुभयरहितत्वेन परमाणवो न कस्यचित् प्रत्यक्षा अनात्मत्वे सति महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपरहितद्रव्यत्वादिति सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः। प्रत्यक्षयोग्यतावच्छेदकरूपरहितत्वादिति वार्थः। 'बुद्धिवत्' परबुद्धिवत्। अतोऽतीन्द्रियत्वे परस्याप्रत्यक्षत्वेऽध्यक्षताविरोधः स्वस्येत्यर्थः। पूर्व्वाशङ्कितानुमाने विपक्षबाधकाभावमाह—असतीति। प्रतिकूलतर्कमाह—चक्षुरादीनामिति। उद्भूतरूपवत्त्वे सति महत्त्वमेव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वे शक्तिस्तद्विरहादित्यर्थः। रसवदिति। रसग्रहे यथा चक्षुरयोग्यं चक्षुषो वा यथा रसोऽयोग्य इत्यर्थः। ननु मन(स?)स्तद्विषयकज्ञानजनकत्वं स्यादित्यत आह—मनसो बहिरस्वातन्त्र्यादिति। सहकारिसामर्थ्यादयोग्यमपि योग्यमेवेत्याशङ्क्य योगिनां चक्षुरादिनिर्म्माणवैयर्थ्यमित्याह—नयनादीति। मनस एव योगजधर्म्मः सहकारी स्यात्तथा च रूपादि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

भावः। तेषामिति। वहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारविषययोग्यतायाः महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वेनावच्छेदात् मानसप्रत्यक्षद्रव्यस्य चात्मत्वेनैव योग्यत्वादित्यर्थः। बुद्धिवदिति। परबुद्धिवदित्यर्थः। अध्यक्षता परं प्रतीत्यर्थः। विपरीतेति। परमाणुर्यदि प्रत्यक्षद्रव्यं स्यान्महान् स्यादिति प्रतिकूलतर्क इत्यर्थः। तदेव विशदयति—चक्षुरादीनामि[ति?] नयनादीति। योगजधर्मसाचिव्याद्रूपादिसाक्षात्कारस्यापि मनसैव जन-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

परमाणुर्यदीति। अत्र द्रव्यमापादकविशेषणम्। मा स्यादिति पाठे

त्वात् । नानापुरुषाध्यक्षत्वे असर्वज्ञत्वात् । अन्यथा प्रतिबन्धाभावात् । वेदनतारतम्यस्य क्वचिद्बहुज्ञ एव विश्रान्तेः। अपकर्षतारतम्यादेकमात्रज्ञतापत्तेश्च । मनुष्यादिवत् क्वचित्तुरगादिजा(१)तिभेदेऽपि सार्वज्ञ्यापत्तेः । भावनाभ्यासस्य च भाव्यविषयत्वेन सर्वविषयज्ञानजनकतानुपपत्तेः । तथैव शक्तेरवसायात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

साक्षात्कारोऽपि मानस एव स्यादिति भावः । सिद्धासहकारितया च विपर्य्ययो यथा तथा योगजधर्म्मसहकारितया विपर्य्ययः स्यान्न तु प्रमेत्याह—स्वप्नस्य चेति । स्मृतानां पदार्थानां विपर्य्यासः स्मृतिविषये वा विपर्य्यास इत्यर्थः । परमाण्वादयः प्रत्यक्षा इत्यत्र पूर्व्वानुमाने साध्यं विकल्पतो दूषयति—नानेति । तथा च न सार्वज्ञ्यमित्यर्थः । अन्यथेति । यद्यत् प्रमेयं तदेव पुरुषाध्यक्षमिति प्रतिबन्धासिद्धिरित्यर्थः। वेदनतारतम्यं परिमाणतारतम्यवत् क्वचिद्विश्रान्तं तथा च तत् यत्र विश्रान्तं स्यात् स एव योगीत्याशङ्क्याह—वेदनेति । सिद्धसाधनमुक्त्वा प्रतिकूलतर्कमाह-अपकर्षेति । तर्कपराहतान्तरमाह-मनुष्यादिवदिति । सामग्रीतौल्यादिति भावः । संस्कारवशात् परोक्षमप्यपरोक्षं स्यादिति सार्वज्ञ्यमाशङ्क्याह—भावनेति । तथैवेति । संस्कारस्य स्वविषयमात्रे ज्ञानजननशक्तेरवसायादित्यर्थः । तारतम्यविश्रान्तौ प्र

न्यायलीलावतीप्रकाशः

नादित्यर्थः । स्वप्नस्य चेति । स्मृतानां पदार्थानामसंसर्गाग्रहरूपत्वादित्यर्थः । न त्वयथार्थे स्मृतित्वं स्मरामीति तदनुव्यवसायापत्तेः । तथा च प्रमामात्र एव मनसो वहिरस्वातन्त्र्यमिति भावः । मेयत्वाच्च परमाणूनामध्यक्षत्वमात्रं वा साध्यं एकपुरुषैकाध्यक्षविषयत्वं वा । आद्ये दूषणमाह—नानेति । नानापुरुषाध्यक्षत्वेनार्थान्तरान्नैकपुरुषाध्यक्षत्वसिद्धिरित्यर्थः । अन्त्ये—अन्यथेति । एकपुरुषैकाध्यक्षविषयत्वे साध्य इत्यर्थः। वेदनतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं तारतम्यत्वादित्यत्र ।सिद्धसाधनमित्याह—वेदनेति । प्रतिकूलतर्कपराघातश्चेत्याह—अपकर्षेति । सर्वविषयकैकज्ञानकारणानुपपत्तिमाह—भावनेति ।तथैवेति। भाव्यमात्र-

---

(१) ०व करितु० ।

कर्तुः कर्तव्यतातिशयदर्शनाददेहिवद्देहिनोऽपि सर्वकर्तृतापत्तेः। काय्यव्यूहादिकृतेरप्रामाणिकत्वात्। तथाविधादृष्टवशादेवोपपत्तेः। अभुक्तस्यैव वा कर्मणः क्षयाद्विपरीतनिश्चयाच्च। ज्ञानजातीयं कति-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तिकूलतर्कान्तरमाह—कर्तुरिति। कृतितारतम्यविश्रान्तौ कस्यचित् सर्वकर्तृत्वं स्यादित्यर्थः। ननु कायव्यूहमन्तरेण यावन्त्यदृष्टानि तेषां च तत्तच्छरीरावच्छेदेन भोगं ज्ञात्वा कायव्यूहानुष्ठानमपि कथं स्यादित्याशङ्क्याह—कायव्यूहेति। अप्रामाणिकत्वादिति। अदृष्टानां तत्त्वज्ञाननाश्यतया न भोगार्थं कायव्यूह इत्यर्थः। ननु तारतम्यनो वै शरीरानिबद्धनियमे शूरेत्यादिस्मृतिः(?) वादरसौभरिप्रभृतीनां च कायव्यूहप्रसिद्धिश्च कथं स्यादित्यत आह—तथाविधेति। 'तथाविधत्वं' कायव्यूहनिर्वाहकत्वम्। अथ वा कायव्यूहस्याचिरेण भोगप्रयोजकं (कत्वं ?)तच्च नास्ति कर्म्मणः तत्त्वज्ञाननाश्यत्वात्। तथा च स्मृतिः "ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुन" इत्याह—अभुक्तस्यैवेति। विपरीतेति। ज्ञानस्यासर्वविषयत्वनिश्चयादित्यर्थः। एतदेव उपपादयति—ज्ञान-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

विषयकज्ञानजनकत्वेनेत्यर्थः। ज्ञातुर्ज्ञातव्यातिशयदर्शनाद्यदि सार्व्वज्ञ्यं साध्यते तत्र प्रतिवन्दिग्रा(मा ?)ह—कर्तुरिति। अदेहिवदिति। त्वदभिमतेश्वरवदित्यर्थः। सार्वज्ञ्यं विनापीति शेषः। स्वात्मनो बहून्यदृष्टानि साक्षात्कृत्य भोगेन तत्क्षयार्थं योगी कायव्यूहं(हं?)करोति अदृष्टसाक्षात्कारश्च न सार्वज्ञं विनेति योगिसिद्धिरिति यदि ब्रूयात्तत्राह—कायव्यूहेति।

अथागमक्ष(स्त ?)त्र मानं तत्राह—तथाविधे(ध ?)ति। तपःप्रभावादपीति द्रष्टव्यम्। किञ्च कर्मफलभोगार्थं काययौगपद्यं(१) कर्म चादत्तफलमेव तत्त्वज्ञानाद्विनश्यतीत्याह—अभुक्तस्यैवेति। विपरीतनिश्चयमेव स्फुटयति—ज्ञानजातीयमिति उक्तारवेति(?) चक्षुरादीनां शक्तिविर-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

परमाणुद्व्यमिति पक्षनिर्देशो बोद्धव्यः। प्रमायामिति। अनुभव इत्यर्थः। मनुष्यादिवदिति मूलम्। यद्यपि योगिनः करितुरगादिशरीरोपग्रहाद् इष्टापत्तिस्तथापि तच्छरीरावच्छेदेन सार्वज्ञ्यं नेष्यत इत्यभिसन्धानेनापाततः तदेवापाद्यम्। इष्टापत्तिमाशङ्क्याह—सार्वज्ञं विनापीति। तथा

---

(१) स्वीकरणीयमिति शेषः।

पयविषयतानियतं (१)तेन समं निरुपाधित्वात् यदेवं तदेवं यथा धूमो वह्निना(२)। विपक्षे तूक्ता एव तर्काः। तथा च सर्वमिदमनुपपन्नमिति चेत्, मैवम्। विरोधितर्काणां विपर्ययापर्यवसानात्। अणूनामप्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षत्वप्रमेयत्वयोर्निरुपाधिसाहचर्यव्याको-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

जातीयमिति। ज्ञानत्वं कतिपयविषयत्वव्याप्तमित्यर्थः। तर्का इति। चक्षुरादीनां परमाणुषु शक्तिविरह इत्याद्युन्नेयम्। चक्षुरादयो यदि स्व(?)योग्यं गृह्णीयुस्तदा रसादिकमपि गृह्णीयुरित्यादयः। सर्वमिदमिति। योगितज्ज्ञानं सर्वविषयं तच्चक्षुरादयः परमाण्वादयो विषयाः कायव्यूहः योगजो धर्मश्चेत्याद्यसङ्गतमित्यर्थः। विरोधीति। योगिनां चक्षुर्यदि परमाणौ वर्त्तेत तदा रसेऽपि प्रवर्त्तेत। तस्मान्न परमाणावपि प्रवर्त्तते इत्यत्र योगिसिद्धौ तच्चक्षुरादेः परमाणवप्रवृत्तिसिद्धेरित्यर्थः। परमाणवः कस्यचित् प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वादित्यत्रानिरुपाधिसम्बन्धशालित्वरूपप्रसङ्ग एव विपक्षबाधकतर्क इत्याह—अणूनामिति। रूपवत्त्वं म-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

हादित्यादय इत्यर्थः। अत्र परमाणुर्यदि प्रत्यक्षद्रव्यं स्यात् महान् स्यान्न चैवं तस्मान्न प्रत्यक्षद्रव्यमित्यत्र निर्गुणत्वमुपाधिः। यदि योगिचक्षुषि शक्तिविरह आपाद्यते तदाऽऽश्रयासिद्धिः, अस्मदादिचक्षुषि तदापादने इष्टापत्तिरित्याह—विरोधीति। अणूनामिति। नन्वणवोपीश्वरप्रत्यक्षा ज्ञानान्तरोपनीतप्रत्यक्षाश्च जन्यसविकल्पकाजन्य-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

विधेतीति। युगपद्भो(ग?) जनकेत्यर्थः। अत्र परमाणुरिति। परमाणुर्द्रव्यमित्यर्थः। विपर्ययापर्यवसानं तदसमीचीनत्वेनातस्तदर्थमुपाधिमाह—निर्गुणत्वमिति। न चाकाशादौ साध्यापाक (व्यापक?) त्वं परमाणुवत् तस्यापि प्रत्यक्षत्वादिति भावः। उपाधिः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापक इति क्वचित्पाठस्तत्र चानुमातृमते कालादौ साध्याव्यापकत्वपरीहाराय तदुक्तम्। नन्वणवोऽपीति। यद्यपीश्वरादिकं परो न मनुते तथाप्येतदनुमानेन तस्यैव सिद्धेरर्थान्तरतया न योगिसि-

---

(१) ०तानिष्ठं ते०। (२) वह्नीन्।

पात् । न चात्र रूपवत्त्वं महत्त्वं वोपाधिः । रूपादेरपि प्रत्यक्ष-त्वात् । रूपे रूपत्वं द्रव्येषु महत्त्वं रूपववत्त्वमिति(१) चेत्, न,

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

हत्त्वं च उपाधिरत्रेति निरुपाधित्वमास्त्वत्याह—रूपवत्त्वमिति । उपाधेः साध्याव्यापकत्वमाह—रूपादेरपीति । रूपे प्रत्यक्षत्वं साध्यमस्ति न च रूपवत्त्वमुपाधिरित्यर्थः । द्रव्यप्रत्यक्षतायामुपाधिरयं गुणप्रत्यक्ष-तायां च रूपत्वमेव तन्त्रमित्याह—रूप इति । अत्राप्युभयोः साध्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

जन्यप्रत्यक्षत्वे साध्ये बाधः योगिज्ञानस्य विशिष्टज्ञानत्वेन विशेषण-सविकल्पकजन्यत्वात् निर्विकल्पकस्य च योगिन्यनङ्गीकारात् । अ-त्राहुः । जन्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकविषयताश्रयत्वं साध्यं उप-नीते च तदसम्भवः पटं साक्षात्करोमीतिवत् परमाणुं साक्षात्क-रोमीत्यस्मदादीनामनुव्यवसायापत्तेः । रूपादेरपीति । तथा च साध्या-व्यापकत्वमित्यर्थः । ननु परमाणुरूपमात्रं न पक्षीकृतमपि तु तद्गु-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

द्धिरिति भावः । निर्विकल्पकस्येति । अनागतगोचरसाक्षात्कारमात्रस्यैव सविकल्पकत्वनियमादिति भावः । जन्यप्रत्यक्षत्वेति । यद्यप्येवमन(नु?) पनीतप्रत्यक्षविषयतामादायार्थान्तरम्। न च यावत्प्रत्यक्षविषयत्वं सा-ध्यं बाधात्। परमाणुं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायः स्वातन्त्र्येण परमा-णुगोचरसाक्षात्काराभावादेवासम्भवी। परमाणुज्ञानं साक्षात्करोमीति च भवत्येव तथापि सामान्यज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यसाक्षात्का-रविषयत्वं साध्यमिति भावः। यत्तु सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यप्रत्य-क्षविशेष्यत्वं साध्यम्, उपनीतं च न विशेष्यमतो नार्थान्तरमिति तत्तु च्छम्। उपनीतस्यापि मानसप्रत्यक्षविशेष्यत्वात् । ननु परमाणुरूपे-ति। परमाणोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं मह-त्त्वे सति रूपवत्त्वं तद्रूपस्य तथात्वे साध्ये गुणत्वावच्छिन्नसाध्यव्या-पकं उद्भूतरूपत्वमुपाधिरित्यर्थः । यद्यप्युपाधेर्नित्यदोषत्वात्पक्षभे-दोपन्यासो व्यर्थस्तथापि द्रव्यत्वगुणत्वयोः पक्षधर्मत्वप्रतीत्यर्थं तदु-पन्यास इति भावः। गुणत्वपदं द्रव्यत्वस्याप्युपलक्षणम् । क्वचिद्गुण-

(१) ०षु च महत्त्वमि० ।

सुखादेरात्मनश्च प्रत्यक्षतोपलम्भात् । योग्यविशेषगुणवत्त्वमिति चेत्, न, गुणादावभावात् । तत्तद्रूप [भेद] माश्रित्य योग्यत्वं येषामध्यक्षतायामन्वयव्यतिरेकावुपलभ्येते इति चेत्, न, तेषां प्रत्यक्षताविशेषव्यापकत्वेन प्रत्यक्षत्वमात्रेऽनुपाधित्वात् । प्रत्यक्षसामग्रीमध्यपातित्वप्रयुक्तं प्रत्यक्षत्वमिति चेत्, न, अस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्यापकत्वमाह—सुखादेरिति । प्रत्यक्षत्वमात्रे योग्यविशेषगुणवत्त्वमुपाधिं शङ्कते—योग्येति । अत्रापि साध्याव्यापकत्वमाह—गुणादाविति । यत्र द्रव्यादौ यदधीनं प्रत्यक्षत्वं तत्र स एवोपाधिरिति शङ्कते—तत्तद्रूपेति । एवं प्रत्यक्षत्वमात्रे साध्ये न कश्चिदुपाधिरिति सिद्ध तत्र प्रमेयत्वस्य निरूपाधित्वमित्याह—तेषामिति । प्रत्यक्षसामग्र्यधीनत्वं प्रत्यक्षतामात्रे स्यादुपाधिरिति शङ्कते-प्रत्यक्षतायामिति । एतच्च प्रमेयत्वं साधनमपि व्याप्नोतीति साधनव्यापकत्वादनुपाधिरित्याह—अस्येति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

णमात्रम्, तथा च न गुणत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं रूपत्वमिति । एवं न परमाणुमात्रं पक्षीकृतमपि त्वाकाशादयोऽपीति । तथा च महत्त्वे सति रूपवत्त्वमपि न द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकम् । (कि ?)न्तु साध्याव्यापकत्वं स्फुटमेवेत्यर्थः । गुणादाविति । नात्र द्रव्यमात्रं पक्षोऽपि तु गुणादयोऽपीति न पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमित्यर्थः । अस्येति । साध्यसामग्र्याः साधनव्यापकत्वादनुपा-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

त्वादिति पाठः । स तु सुगम एव । परमाणुरूपमात्रमिति । यद्यपि तन्मात्रप्रत्यक्षीकरणेऽपि सुखादावुक्तोपाधेः साध्यव्यापकत्वमेव तथाप्युपाधिव्यतिरेकात् साध्यव्यतिरेके साध्ये रूपत्वस्योपलक्षणतया रूपत्वरसत्वादीनां सर्वेषामेव स्वरूपसिद्धिप्रतीतये रूपस्य तद्भिन्नस्य च पक्षत्वलाभाय तदुक्तम् । रूपत्वं उपाधिरिति शेषः । एवमित्यादिग्रन्थेऽपीत्थमेव शङ्कासमाधानं च महत्त्वरूपवत्त्वयोरप्युपाधित्वनिरासार्थतया । यत्तु गुणत्वद्रव्यत्वयोरन्यथा पक्षधर्मत्वमेव न स्यादधिकदेशवृत्तित्वादिति शङ्कापोषणार्थमेवेदमुक्तमिति तत्तुच्छम् । अधिक-

साध्याव्यावृत्तत्वेन(१) धूमे आर्द्रेन्धनवदनुपाधित्वात् । प्रत्यक्षतायां दृष्टान्वयव्यतिरेकत्वप्रयुक्तं प्रत्यक्षत्वम्, अणूनां तु नियमेनास्मदादीनां परोक्षत्वमिति चेत्, न, परबुद्ध्यादेरतथाभावेऽपि प्रत्यक्षत्वात् । परप्रत्यक्षं प्रति परस्यान्वयव्यतिरेकाविति चेत्, तुल्यं योगिप्रत्यक्षत्वेऽपि । बुद्धित्वात्तत्रानुमानमिति चेन्न, अणुष्वपि पृथिवीत्वादेः सत्त्वात् । एकपुरुषापरोक्षबोधविषयत्वं च कल्पनालाघवात् । प्रतिबन्धस्य चानुपाधित्वेन निश्चयात् । रस

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पक्ष एवासाधनव्यापकत्वं न हि तत्र काचित् प्रत्यक्षसामग्रीति शङ्कते—प्रत्यक्षतायामिति । योगिन एव तत्रापि प्रत्यक्षसामग्रीत्यभिप्रेत्य साधनव्यापकतां प्रचययितुं दृष्टान्तमाह—परेति । चैत्रबुद्धौ मैत्रस्य प्रत्यक्षसामग्र्यभावेऽपि प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । मैत्रप्रत्यक्षसामग्र्येव स्वबुद्धावस्तीति न च तत्र तद्विरह इत्यत्राह—परप्रत्यक्षमिति । आकाशमुद्घाटयति—तुल्यमिति । परमाणोरपि न योगिप्रत्यक्षसामग्रीविरह इति साधनव्यापकत्वमेवोपाधिरित्यर्थः । अनुमानमिति । प्रत्यक्षसामग्र्या इति शेषः । नानापुरुषमादाय यत् सिद्धसाधनमुक्तं तत्राह—एकेति । लाघवाख्यतर्कोपष्टम्भादेकपुरुषवेद्यत्वमेव सर्वेषां सेत्स्यतीति सर्वज्ञसिद्धिरित्यर्थः प्रतिबन्धसामग्र्यामाह—प्रतिबन्धस्येति । परमाणवचाक्षुषत्वे रसेऽपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गं परापादितं दूषयति—रसेति । रसोऽपि रूपादिषु मध्ये रूपमात्रग्राहकेन्द्रियग्राह्यः स्यादित्यापादने व्याघातः रूपग्राहकसापेक्षेन्द्रियग्राह्यः स्यादित्यत्र रूपग्राहकमनःसापेक्षरसनं

न्यायलीलावतीप्रकाशः

धित्वमित्यर्थः । अतथा(भा ?)वेऽपीति । अन्वयव्यतिरेकादर्शनेपीत्यर्थः । एकपुरुषेति । एकपुरुषाध्यक्षत्वेन व्याप्त्यभावेऽपि लाघवसाचिव्यादनुमानादेव तत्सिद्धिः सामान्यग्राहकमानस्यापि सहकारिविशेषाद्विशेषबोधकत्वात् । न चानुमितौ लाघवसाचिव्ये मानाभावः क्लृप्तकारणादेव तदुपपत्तेरिति वाच्यम्, यत्र प्रमाणे लघुगुरुविषयत्वसम्भवस्तत्र लघोरेव विषयत्वमिति प्रमाणस्वभावात्

(१) साध्याव्याप्तत्वेन ।

चाक्षुषतायां रूपैकानियतेन्द्रियवेद्यत्वे व्याघातात् । अनियतवेद्यत्वे(१) वेदकस्य मनस्त्वेन सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां(२) सिद्धसानव्याघातात् । तैजसेन्द्रियवेद्यत्वे रूपैकनियमात् । तैजसत्वावगतौ व्याघातात् । देह(३)व्यूहमाश्रित्य सर्पादावनापत्तेः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

ग्राह्यत्वेन सिद्धसाधनं निरपेक्षत्वे च व्याघाताच्च न हि निरपेक्षं मनो बहिः प्रवर्त्तत इत्याह— अनियतेति । तैजसेन्द्रियत्वं च रसाग्राहकत्वे सति रूपग्राहकत्वेनैव सिद्धमतस्तद्वेद्यत्वापादने व्याघात इत्याह— तैजसेति । करितुरगादावपि सार्वज्ञ्यमापादितमिष्टयापत्त्या परिहरति— कायव्यूहेति । तत्कर्म्मभोगार्थं योगिनस्तच्छरीरोपग्रहस्यापि सम्भवाद् यत् प्रत्यक्षं तत् सर्वेषामपि प्रत्यक्षमित्यत्र व्यभिचारमाह—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

फलबलेन तस्यापि सहकारित्वादित्यर्थः । नन्वनुपाधित्वात्प्रत्यक्षस्येव चाक्षुषप्रत्यक्षत्वस्यापि प्रमेयत्वं व्याप्यमिति रसोऽपि चाक्षुषः स्यादित्यत आह— रसेति । अनियतेति । यद्यनियतेन्द्रियग्राह्यो रसस्तदा तद्ग्राहक(?)मनियतार्थग्राहकतया मनः स्यात् तथा सति यदि तच्चक्षुरादिसापेक्षं तदा सिद्धसाधनं तन्निरपेक्षत्वे च स्वातन्त्र्यप्रसङ्गान्मनस्त्वव्याघात इत्यर्थः । रूपैकेति । गन्धादिषु रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादालोकवदित्यत एव तैजसत्वसिद्धेरित्यर्थः करितुरगादिभेदेऽपीति दूषयति—देहव्यूहमिति । कायव्यूहदशायां सर्पशः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

देशवृत्तित्वेऽपि पक्षधर्मत्वाविरोधात् । प्रत्येकमिति । रूपवत्त्वमात्रं महत्त्वमात्रं चेत्यर्थः । यद्यपि गुणत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं महत्त्वसामानाधिकरण्यं प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं महत्त्वं बहिर्द्रव्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकं च रूपवत्त्वमुपाधिरविकल एव परमाणुरसादीनामाकाशादि (दी ?) नां च पक्षत्वात्तथाप्यागमरूपविपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वमिति भावः । नात्रेति ।

---

(१) अनियतेन्द्रियवेद्यत्वे । (२) सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वाभ्या ।

(३) कायव्यूहेति कण्ठाभरणसम्मतः पाठः ।

परेच्छा च स्वतोऽप्रत्यक्षेति परस्यापि प्रत्यक्षता(१) न स्यात् । भावे वा परमानसतावत् परचाक्षुषतापि स्यात्। अप्रत्यक्षा अणव इत्यत्र तु अस्मदादियोगिविशेषापेक्षया सिद्धसाधनव्याघातात् । प्राणित्वादेः कीर्तितुतातिदृष्टान्तहतत्वात्। "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये," "पश्यत्यचक्षु" रित्याद्यागमसम्भवाच्चेति निराकुलमेतत् । [इति] योगी ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

परेच्छेति । परोक्तं सत्प्रतिपक्षमपाकरोति—अप्रत्यक्षा इति । योगी न सर्वज्ञः प्राणित्वादहमिवेत्यादौ कीर्त्तितुतातितादयो न स्वदर्शनाभिज्ञः प्राणित्वादहमिवेति दृष्टान्तप्रतिहतत्वादित्याह--प्राणित्वादेरिति । द्वे ब्रह्मणी इति । वेदनमिह साक्षात्कारो विवक्षितो न तु योगिभिन्नस्य शरीरादिभिन्नत्वेन स्वात्मपरात्मसाक्षात्कारः सम्भवति । पश्यत्यचक्षुरिति चेश्वरसार्वज्ञ्यसाधकमित्यत उपदर्शित विपरीतागमविरोधः परिहृतः।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

रीरवानपि सर्वज्ञ इतीश्वरापादानमित्यर्थः । ननु परमाणूनां योगिप्रत्यक्षत्वेऽस्मदादिप्रत्यक्षता स्यादेकप्रत्यक्षस्यापरेण साक्षात्करणादित्यत आह—परेच्छा चेति । अप्रत्यक्षा इति । अस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वे साध्ये सिद्धसाधनं योग्यप्रत्यक्षत्वे साध्ये प्रतियोग्यप्रसिद्धिः प्रसिद्धौ वा धर्मिग्राहकमानबाध इत्यर्थः । प्राणित्वादेरिति। विवादाध्यासितो न सर्वज्ञः प्राणित्वादित्यत्र च कीर्तिर्न बौद्धमताभिज्ञः प्राणित्वादहमिवेति प्रतिदृष्टान्तप्रतीघात इत्यर्थः । द्वे ब्रह्मणी इति । अत्र श्रौतानुमानिकपर-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यद्यपि गुणादिसाधारणपक्षतायामपि द्रव्यत्वस्य पक्षधर्मत्वमविकलमित्येतदुपन्यासो व्यर्थः । अन्यथा उपाधेरनित्यदोषतापत्तेस्तथापि गुणादीनां पक्षत्वे तत्र उपाधिव्यतिरेकेण द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यतिरेकसाधनेऽपि नाप्रत्यक्षत्वसिद्धिर्विशेषणव्यतिरेकेणैवान्यथासिद्धेरिति सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वव्यतिरेकप्रदर्शनाय तदुपन्यास इति भावः । साध्यव्यापकत्वमित्यत्र दोष इति शेषः । सिद्धसाधनमिति ।

---

(१) ०त्यक्षा स्यात्० । त्यक्षा न स्यात् ।

लौकिकमविकल्प(क)मन्यच्च । शब्दादिसंयोजनारहितमविकल्पकम् । वाच्यवाचकतादात्म्यात्तदसिद्धम् । तथा हि घटोऽयमित्याद्यक्षराकारतादात्म्यमनुभूयते । न च घटत्वजात्यनुभवानन्तरं स्मर्यमाणघटशब्दावच्छिन्नघटत्वजातियोगमात्र-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

संयोजनावैशिष्ट्यं तदसिद्धमिति योजनाराहित्यमसिद्धमित्यर्थः। घटानुभवे संज्ञास्मरणं ततः पुरोवर्त्तिनामवैशिष्ट्यप्रत्यय इत्याशङ्क्याह—न चेति। वाचकोऽन्यः शब्दात्मा त्वन्य इति तदधीना व्युत्-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

स्परात्मवेदनस्यान्यतः प्राप्तत्वादप्राप्तं साक्षात्कारिज्ञानं विधीयते 'पश्यत्यचक्षु' रित्यत्रापि दर्शनं साक्षात्कारिमात्रं विवक्षितं न चाक्षुषं तथैव वेदव्याख्यातृभिर्व्याख्यानात् ।

'अन्यच्च' सविकल्पकं चेत्यर्थः। शब्दादीति । आदिपदाज्जात्यादिसङ्ग्रहः। संयोजनावैशिष्ट्यं निर्विकल्पकानन्तरं स्मृतवाचकशब्दवैशिष्ट्यं सविकल्पकस्य विषयो न निर्विकल्पकस्य तेन वैशिष्ट्याविषयकं ज्ञानं निर्विकल्पकमित्यर्थः। ननु नास्त्येव तज्ज्ञानं यत्र शब्दसम्भेदो न भासते अयं डित्थ इति शब्दार्थयोस्तादात्म्यानुभवादिति स्वरूपासिद्धमिदमित्याह--वाच्यवाचकेति । तदिति । तन्निर्विकल्पक-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रसनेन्द्रियसापेक्षमनोग्राह्यत्वस्य रसे अभ्युपगमादिति भावः। एतच्च बहु(हि?)रिन्द्रियायोग्यं बहिरिन्द्रियेण योगी (न?)प्रत्येतीति मत(१)माश्रित्योक्तमन्यथा तु सामान्यप्रत्यासत्त्या रसचाक्षुषतावद्योगजधर्मेणापि तच्चाक्षुषतया क्षत्यभावादिति रूपस्यैवेति रसस्यापि व्यञ्जकत्वे तद्व्याघात इत्यर्थः। इष्टापादानमिति। तच्छरीरावच्छेदेनापि योगिनः सार्वज्ञ्ये बाधकाभावादिति भावः। धर्मिग्राहकेति। प्रतियोगिग्राहकेत्यर्थः। श्रोतादिनान्यथासिद्धेराह—अत्रेति वैशिष(शेषिक?) मते श्रौतानुमानिकयोरभेदेऽपि सामान्यविशेषभावं पुरस्कृत्य भेदेनोपन्यास इति ।

---

(१) ०प्रत्येति सर्वमेव मनसा प्रत्येतीति मतमा० ।

मवभासते न तु तादात्म्यमिति वाच्यम्, घटोऽयमिति प्रत्ययस्यैकत्वेनानुभवत्वेन चानुभूयमानत्वात्(१), प्रत्यभिज्ञानवत्। अन्यथा तस्यापि स्मरणग्रहणात्मकत्वेन एकत्वाभावप्रसङ्गात्। न चेह स्मृतिचिह्नभूतस्तत्ताकारः प्रकाशते, न चाचाक्षुषवाचकाकारोपधानं जातेर्व्यक्तेर्वा चाक्षुषे चेतसि प्रकाशते, न च शब्दार्थयोर्भिन्नेन्द्रियवेद्यत्वं व्युत्पत्त्याद्यपेक्षा च न स्यादिति वाच्यम्, अर्थात्मभूतानात्मभूत(योः)वाच्यवाचकाकारयोर्भेदेऽपि सुसदृशत्वेन वकारभेद इवाभेदाभिमानात् (२)। मैवम्। अननुभवात्। न ह्ययं पुरोवर्ती घटशब्द इति कश्चिदनुभवति। न चा-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पत्तिरित्याह—अर्थात्मभूतेति। उपनीतः शब्दोऽध्यक्षे भासते इत्याचार्यं दूषयति—न चाभिलापेति। इन्द्रियान्तरगोचरतां निरस्यति—

न्यायलीलावतीप्रकाशः

लक्षणमसिद्धमित्यर्थः। ननु जातिजातिमन्निर्विकल्पकान्तरं शक्तिग्रहकालावगतशब्दस्मरणं जातिजातिमद्विषयकं सविकल्पकं च भवति न तु शब्दार्थयोस्तादात्म्यं भासत इत्याशङ्क्य निराकरोति—तच्चेति(?)। अन्यथेति। तथा च ततो नाभेदः सिद्ध्येदिति भावः। ततोऽपि न शब्दांशे स्मृतिरित्याह—न चेति। ननु ज्ञानैक्यानुव्यवसायाद्घटशब्दवाच्यत्वमेव चाक्षुषसविकल्पके भासत इत्यत आह—न चाचाक्षुषेति। न च शब्देति। शब्दार्थयोस्तादात्म्ये सतीति शेषः। अर्थात्मभूतेति। शब्दार्थयोस्तादात्म्येऽपि द्वावाकारौ भिन्नौ स्तस्तथा च भिन्नेन्द्रियवेद्यत्वं व्युत्पत्तिश्च नानुपपन्नेत्यर्थः। वकारभेद इवेति। औष्ठ्यदन्त्यौष्ठ्यवकार इत्यर्थः। न चाभिलापरूपमिति। अस्माकं तु संस्कारोपस्थितः शब्दः

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वैशिष्ट्याविषयकमिति। समवायातीन्द्रियत्वेऽपि धर्मधर्मिभावात्मकं वैशिष्ट्यं प्रतीतिविषय इति न जात्यादिविशिष्टप्रतीतावतिव्याप्तिः। औष्ठ्येति। वकारयोस्तादात्म्येऽपि तदाकारयोर्भिन्नयोः स्वसदृशत्वेन

---

(१) ०कत्वेनानुभूयमानत्वात्। (२) ०दानुमानात्।

भिलापरूपं नयनस्य गोचरः। न च स्मृतेस्तत्ता चिह्नभूता। अनुभूतवर्णस्मृतौ हरिहरादिस्मृतौ च व्यभिचारात्। न च शब्द-संसर्गः प्रत्यक्षगोचरः। ततो जातिसंसर्गमात्रमत्रावभासते,

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

न चेति। अत्रेति। सविकल्पक इत्यर्थः। तर्हि घटोऽयमिति कथं वाचकपुरः-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

शब्दयोजनात्मकसविकल्पके तत्रैव प्रत्यभिज्ञाने भासत इत्यर्थः। न च शब्देति। वाच्यत्वलक्षणः संसर्ग इत्यर्थः। वाच्यत्वस्यातीन्द्रिय-त्वाभ्युपगमात् न व्यवहारः तस्य विकल्पकसाध्यत्वात्।

अथ गौरिति प्रत्यक्षं विशेषणज्ञानजन्यं जन्यविशिष्टज्ञानत्वात् अनु-मितिवत् दण्डीति प्रत्यक्षं न दृष्टान्तः विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धानां यु-गपज्ज्ञानसामग्रीत एव तदुत्पत्तौ दण्डज्ञानजन्यत्वासिद्धेः। ननु विशेष णविशेष्यज्ञानसामग्रीतः साकाङ्क्षोभयविषयकमेकं ज्ञानं विशिष्टज्ञानं तत्र प्रत्यक्षे योग्येन्द्रियसन्निकर्षादनुमितौ पक्षधर्मताबलाद्व्यापकताव च्छेदकप्रकारेण शाब्दे योग्यतादिवशात् पदार्थतावच्छेदकरूपेणापूर्व-मेव विशेषणं भासते उपमितावप्येवमेवेति न क्वापि विशेषणज्ञानं जन-कम्। न च प्रत्यभिज्ञायां तत्रानुभवस्तथा संस्कारस्यानुत्पादादनुद्बोधा-त्प्रत्यभिज्ञानुत्पादेनोद्बुद्धः संस्कार एव प्रत्यासत्तितया विशेषण-भानार्थमिन्द्रियसहकारी भ्रमो विशिष्टज्ञानमेव न भवतीति। मैवम्। साध्यप्रसिद्धिपदार्थोपस्थितिवाच्यत्वज्ञानतत्तानुभवानामनुमित्यादि-हेतुत्वात् साध्यप्रसिद्ध्यादिकं विनाऽनुमित्यादेरभावात् साध्यादिकं च विशेषणमिति तज्ज्ञानमनुमित्यादिहेतुः। न च परोक्षत्वमुपाधिः प्रत्य-भिज्ञायां साध्याव्यापकत्वात् नापि विशिष्टविशेषणकत्वं पक्षेतरत्वात्। अत्र वदन्ति—स्मृतिवत् पूर्वानुभवस्यापि संस्कारद्वारा जनकत्वात्

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

यथाऽभेदाभिमानस्तथाऽत्रापीत्यर्थः। वाच्यत्वलक्षण इति। न च पूर्वश-ब्दयोजनात्मक इत्यादिना स्वोक्तेन विरोधः। एतस्य मतान्तरत्वात् तथा चोपनीतं वाच्यत्वं चाक्षुषे चेतसि भासत इत्येकम्, तटस्थज्ञाना-न्तरविषय एतद्व्यावर्त्तकमित्यपरम्, आनुमानिकमेव तदित्यभ्य(न्य?) दिति मतत्रयमेवात्रेति भावः। ननु ज्ञानत्वमिति(?)। तथा च विभागो व्याहत

शब्दस्तु व्युत्पत्तिसमयावगतोऽत्र स्मर्यते। न च तस्य केनचि-त्संसर्गोऽवभासते, यदि तु तत्संसर्गोऽवभासत इति मन्यसे त-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

सरमित्यत आह—शब्दस्त्विति। अत्रेति। अनुभवात् पूर्वमित्यर्थः। अनु-भासमानः शब्दसंसर्गः कथमप्युपलभ्यत इत्यत आह—यदि त्विति।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सिद्धसाधनम्। न च विशिष्टानुभवत्वेनाव्यवहितविशेषणज्ञानजन्यत्वं साध्यं प्रत्यभिज्ञावत् स्मृत्यैवोपपत्तेरप्रयोजकत्वाच्च। नापि तन्न एवा-व्यवहितविशेषणानुभवजन्यत्वं साध्यं प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारात्। न च तत्कालोत्पन्नरूपविशिष्टप्रत्यक्षे संस्काराभावेन स्मरणाभावात् पक्ष-धर्मताबलान्निर्विकल्पकसिद्धावन्यत्रापि सामग्रीतौल्याच्चत्सिद्धिः तत्र हि शुक्लत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं वा अविशिष्टतद्विशिष्टज्ञानं वा। आद्ये शुक्लत्वादिजातिस्मरणं प्रथमवस्तुतस्तद्विशिष्टज्ञानं ततः शु-क्लत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं द्रव्य इति नानुपपत्तिः। अन्त्ये त्व-ननुभवः शुक्लत्वादिधीविलक्षणशुक्लरूपादिबोधाऽननुभवात्।

अथ जागराद्यविशिष्टानुभवे संस्कारद्वारा न पूर्वविशिष्टानुभ-वः, तज्जन्यविशेषणस्मरणं वा कारणं भवति, उद्बोधकं विना संस्का-रस्य स्मरणे विशिष्टज्ञाने वा सामर्थ्याभावादित्युद्बोधकं वक्तव्यम्। उद्बोधकं चान्यत्र ज्ञानं दृष्टमिति तदेव वाच्यम्। न च तद्विशिष्टज्ञान-मेव तत्रापि विशेषणज्ञानापेक्षायामनवस्थानादित्यालोचनासिद्धिः त-त्र जागरकारणानन्तरं संस्कारोद्बोधोस्तीति तस्यैव क्लृप्तत्वेन त-त्कारणत्वात्। अत एव न संस्कारोद्बोधे नियतो हेतुरित्यभिसन्धाय सदृशाऽदृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधका इत्याहुः।

अत्राऽस्मत्पितृचरणाः—प्राथमिकं गौरिति प्रत्यक्षं जन्यविशेषणज्ञा-नजन्यं जन्यविशिष्टज्ञानत्वात् अनुमितिवत् तज्जन्मनि तेन गोत्वस्या-ऽननुभवान्न तत्र स्मरणसम्भवः। न चाद्यप्रवृत्तिवत् प्राग्भवात्संस्कारा-द्गोत्वस्मरणं तत्र जीवनादृष्टेन संस्कारस्योद्बोधनादिबोधनादिह तु

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इति भावः। स्मृत्यैवोपपत्तेरिति। स्मृतिश्च क्वचिदैहिकात् क्वचिज्जन्मा-न्तरीयात् संस्कारादिति भावः। अतः परमन्यत्रैव व्याख्यातमि-

दानुमानात् व्यक्तिरियं घटशब्दवाच्या घटजातीयत्वात् पूर्वघट-वत्, जातिर्घटशब्दवाच्या तेन सह गृहीतसङ्गतित्वादिति वाच्यम्, एकस्य च तरुशिखरिभूरुहादिनानाकारतादात्म्यप्रतीतिविरोधात्। (इति) निर्विकल्पकम्॥

सविकल्पकं योजितनिर्भासि तच्चाध्यक्षं(१) साक्षात्कारित्वे-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

'तेन' घटशब्देन। गृहीतसङ्गतित्वादिति। प्रसिद्धसङ्गतित्वादित्यर्थः। एकस्यार्थ शब्दवाच्यवदनेकत्वस्य एकशब्दवाच्यत्वमपि शब्दार्थतादात्म्ये विरुद्धमित्याह—एकस्येति।

'योजितनिर्भासि' वैशिष्ट्यविषयकम्। सविकल्पकप्रत्यक्षविप्रतिपन्नं बौद्धं प्रत्याह—तच्चेति। अध्यक्षमपीत्यर्थः। ननु निर्वि

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तादृशस्य संस्कारोद्बोधकस्याभावात्। अथ निर्विकल्पककारणत्वाभिमतगोत्वेन्द्रियसन्निकर्ष एव तथा, तर्ह्यन्यत्र क्लृप्तकारणभावाद्गोत्वेन्द्रियसन्निकर्षाद्गोत्वानुभव एव स्यात् स्मरणसामग्रीतोऽनुभवसामग्र्या बलवत्त्वात्। न च तत्सविकल्पकं पूर्वं विशेषणज्ञानाभावादित्यर्थान्निर्विकल्पकम्। अत एव तत्र ज्ञानत्वेन न विशिष्टज्ञानत्वानुमानं कारणबाधेन बाधात्। ननु विशिष्टज्ञानत्वादित्यत्र विशिष्टेति विशेषणं व्यर्थं व्यावर्त्यस्याविशिष्टज्ञानस्यासिद्धेः। सिद्धौ वानुमानवैयर्थ्यात् ज्ञानत्वं च स्वतोऽसिद्धव्याप्तिकमिति चेत्, न, येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते तस्यैव सार्थकत्वात् व्यभिचारवारकविशेषणसार्थकत्वेऽपि तस्यैव मूलत्वात्। इहापि ज्ञानत्वविशेषणज्ञानजन्यत्वयोर्विशेषणं विना व्याप्त्यग्रहादनवस्थानात्। अत एव चक्षुस्तैजसं गन्धादिषु रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादित्याद्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं सार्थकं तेन विना साधनाप्रसिद्धेर्व्याप्त्यग्रहादिति।

योजितनिर्भासीति। 'योजितो' जात्यादिविशिष्टो निर्भासी भासमानो

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ति। वस्तुतो यो विशिष्टः स एव निर्विकल्पके भासत इत्यत आह—

---

(१) ०भासितत्त्वाध्य०। ०भासितस्वाध्य०।

नानुभवात् । न चैतदौपाधिकम् । अनुभवस्य तदानीमतीतत्वात् । न चैतत्तद्भेदाग्रहनिबन्धनम् । अनागतोपाधिभेदाग्रहादनुभवेऽपि वैपरीत्यापत्तेः । अत्राभिलापसम्भेदो(१) बाधकमि(इ?)ति चेत्, न, तत्रापि तद्विरहस्य तुल्यत्वात् । तत्सन्दिग्धव्यतिरेकमिति चेत्तुल्यम् । तादृशं यदि नेन्द्रियजं तदेन्द्रियजमेव न स्यात् । तस्य चार्थाधिपत्यानियमात्तज्जन्यम् । तच्च सिद्धमित्यध्यक्षं सवि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

कल्पकमेवार्थसमुत्थमतस्तदेव साक्षात्कारि तस्य साक्षात्कारित्वं यत्तत्समनन्तरप्रत्यये सविकल्पके भासते जवाकुसुमलौहित्यमिव स्फटिक इत्यत आह—न चेति । 'अनुभवस्य' निर्विकल्पकस्य । 'तदानीं' सविकल्पकोत्पत्तिकाले । ननु निर्विकल्पके भेदाग्रहात् सविकल्पके साक्षात्त्वव्यवहारः स्यादित्यत आह—न चेति । तर्हि निर्विकल्पक एव यत् साक्षात्त्वं तत् सविकल्पकौपाधिकमस्तु विनिगमनाविरहादित्याह—अनागतेति । सविकल्पकं यदि साक्षात्कारि स्यादभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासि न स्यादनुमानादिवदिति शङ्कते—अत्रेति । निर्विकल्पकं यदि प्रत्यक्षं स्यादभिलापसंसर्गरहितं न स्यादिति

न्यायलीलावतीप्रकाशः

यत्र तत्तथा वैशिष्ट्यविषयकं ज्ञानमित्यर्थः । ननु तत्र प्रत्यक्षमनादिवासनादिसमुच्छ्रिततयाऽर्थेन्द्रियाजन्यत्वादित्यत आह—तच्चेति । साक्षात्कारित्वेनानुभवात् वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वादित्याह—न चेति । ननु तत्र बाधकात्तथा तत्र शब्दयोजनानिर्भासाच्छब्दस्य च व्यक्तौ सङ्केतग्रहाभावाज्जातौ सङ्केतात्तस्याश्चालीकत्वेन तद्विषयतयौपाधिकत्वादित्याह—अत्रेति । जात्यादेः पारमार्थिकत्वान्नैवमन्यथा निर्विकल्पकं नाध्यक्षं शब्दसंसर्गरहितत्वादित्यपि स्यादित्याह—

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

वैशिष्ट्यविषयकमिति । अत एव तस्येन्द्रियार्थजन्यत्वमिति । साक्षात्कारित्वादेव तदुभयजन्यत्वमत एव च सामान्यादिकं परमार्थसदिति

(१) ०पसंसर्गो बा० ।

कल्पकम् । तत्रापि प्रत्यभिज्ञानमेकं तत्तेदन्तावभासि । न चात्र तत्तेदन्ते पारोक्ष्यापारोक्ष्ये येन विरोधिधर्मसंसर्गाद्भेदः स्यात् । परोक्षार्थत्वेऽपि(१) सोऽग्निमानयमग्निमानिति स्फुरणात् । नापि

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तौल्यमित्याह—तत्रेति । अभिलापसंसर्गरहितमपि प्रत्यक्षं स्यादित्याह—तदिति । सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं विपक्षबाधकतर्कशून्यत्वं सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं वा । तुल्यमिति । अभिलापसंसर्गप्रतिभानमपि प्रत्यक्षं स्यादित्यत्रापि सन्दिग्धव्यतिरेकित्वमित्यर्थः । तादृशमिति । प्रत्यक्षमित्यर्थः । तदेति । निर्विकल्पकमपि नेन्द्रियजं स्यादित्यर्थः । तस्य चेति । इन्द्रियस्येत्यर्थः । 'अर्थाधिपत्यम्' अर्थसहकारित्वम् । 'तज्जन्यम्' अर्थजन्यम् । 'तच्च' तदपि । यथा निर्विकल्पकमर्थसामर्थ्यसमुत्थं तस्मात् साक्षात्कारि सविकल्पकमपीत्यर्थः ।

'तत्रापि' सविकल्पकमध्येऽपि । 'तत्तेदन्तावभासि' तत्तेदन्ताविशिष्टविषयम् । ननु तत्तांशे पारोक्ष्यमिदन्तांशे चापारोक्ष्यमतो विरुद्धधर्मसंसर्गात् प्रत्यभिज्ञानं नैकमित्यत आह—न चेति । यदि पारोक्ष्यार्थविषयत्वं पारोक्ष्यं सा च तत्ता स्यात् तदा कदाचित् सोऽग्निमान् कदाचिदयमग्निमानित्यनुमितावाकारभेदो न स्यादित्याह—परोक्षार्थत्वेऽपीति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तत्रापीति । तादृशमिति । अबाधितं सत् साक्षात्कारित्वेनानुभूयमानमित्यर्थः।तस्य चेति । इन्द्रियजन्यस्य चार्थाधिपत्यानियमादर्थान्वयव्यतिरेकनियमात् ।'तज्जन्यम्' अर्थजन्यं यतोऽनस्तत् सविकल्पकमध्यक्षमिति योजना ।

तत्रापीति । तेष्वपि साक्षात्कारिसविकल्पकेषु मध्य इत्यर्थः । ननु प्रत्यभिज्ञाने तत्तेदन्ताविशिष्टयोरभेदः प्रथते ते च पारोक्ष्यापारोक्ष्यरूपे तत्सम्बन्धात प्रत्यभिज्ञानमेकं न स्याद्विरुद्धधर्माध्यासादित्यत आह—न चेति । परोक्षत्वेऽपीति । यदीदन्ताविषयत्वमेवाऽपारोक्ष्यं तदाऽय

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

भावः । सन्दिग्धव्यतिरेकित्वमिति मूलम् । अप्रयोजकत्वमित्यर्थः । तत्सम्बन्धाद्विषयत्वलक्षणादित्यर्थः । यदीति । विषयतापारोक्ष्ये दण्डावि-

---

(१) परोक्षापरोक्षार्थत्वेऽपि । परोक्षत्वेऽपीति प्रकाशधृतः पाठः।

विषयभेदः । एकस्यैवानुमानस्य [परनये] परोक्षापरोक्षाविषयकत्वात् । नापि कारणभेदः । तस्यैवानुभवस्य स्मृतिजन्यत्वात् । न च विरुद्धधर्मासंसर्गवतोऽपि भेद इति ॥

समासमध्यक्षम् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

परोक्षत्वापरोक्षत्वे तु जाती तत्र प्रत्यभिज्ञानस्यापरोक्षमात्रत्वार्थविरुद्धधर्माध्यास इति भावः । नापि विषयभेद इति । पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणो विषयभेदोऽपि न प्रत्यभिज्ञाभेदप्रयोजक इत्यर्थः । एकस्या एवानुमितेः स्वप्रकाशलये पारोक्ष्यापारोक्ष्यदर्शनादित्याह—एकस्येति । ननु संस्कारेन्द्रियाभ्यां जनितत्वात् प्रत्यभिज्ञा भिद्यत इत्यत आह—नापीति । संस्कारजन्यत्वमत्रासिद्धं स्मृतेरेव तत्र जनकत्वात् न कारणभेदो भेदकः किन्तु सामग्रीभेदः, स चात्र नास्तीति भावः । एवकारो भिन्नक्रमः । स्मृतिजन्यत्वादेवेत्यर्थः । तथा च स्मृत्यनुभवरूपं न ज्ञानद्वयं न वा नरसिंहाकारमेकं किन्त्वनुभवरूपमेकं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमित्याह—न चेति ।

न्यायलीलावतीप्रकाशः

मन्निमानिति परोक्षायामनुमितावित्दन्ता न भासेतेति जातिभेदौ ते वाच्ये तयोश्च प्रत्यभिज्ञानेन वृत्तिरित्यर्थः । ननु पारोक्ष्यापारोक्ष्यरूपो विषयभेदः प्रत्यभिज्ञानभेदकः स्यादित्यत आह—नापीति ज्ञानभेदप्रयोजक इति शेषः । एकस्येति । ज्ञानस्वप्रकाशवादिभिरेकस्यैवानुमित्यादेः स्वात्मनि प्रत्यक्षत्वं विषये चाप्रत्यक्षत्वेऽपि भेदाऽनङ्गीकारादित्यर्थः । ननु संस्कारेन्द्रिययोः पृथगेव ज्ञानजनकत्वात् कथं ताभ्यामेकं ज्ञानं जन्यमित्यत आह—नापीति । तस्यैवेति । प्रत्यभिज्ञानं न संस्कारजन्यं स्मृतित्वापत्तेः स्मृतित्वे संस्कारजन्यत्वस्यैव तन्त्रत्वात् किन्तु तत्ता स्मृतिसहकृतसामग्रीजन्यम् । तथा च न कारणभेदमात्रात्कार्यभेदः किन्तु सामग्रीभेदात्स चासिद्ध इत्यर्थः ।

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

षयत्वमेव यदि ज्ञाने आरोपापेक्षं तदेत्यर्थः । 'पारोक्ष्यापरोक्ष्यरूपः' प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूप इत्यर्थः । ननु तथापि तत्तास्मृतेस्तत्ताज्ञानमात्रजनकत्वात् कारणभेदोऽस्त्येवेत्यत आह—तथा चेति । स्मृतेरिन्द्रिय-

अथाऽनुमानमुच्यते । तदसिद्धमध्यक्षस्यैवानुमानत्वात् । तथा हि तत्प्रतिबन्धसिद्धिसापेक्षम् । स च न सामान्ययोः, यत्र धूमत्वं यद्(१) धूमत्वमिति वा नियमायोगात् । व्यक्त्यन्तर्भावेन नियतत्वे कतिपयान्तर्भावेन सर्वोपसंहारवती व्याप्तिः ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तदसिद्धमिति । अध्यक्षाद् भिन्नत्वेनानुमानासिद्धमित्यर्थः । न च सिद्ध्यसिद्धिव्याघातः, अनुमानस्य सिद्धत्वात् अध्यक्षभेदेन विवादात् अध्यक्षादनुमानस्य भेदे सामग्रीभेदो न तन्त्रं तस्यैवासिद्धेरित्याह—तथा हीति । सामान्ययोरिति । धूमत्ववह्नित्वयोरित्यर्थः । यत्र धूमत्वं तत्र वह्नित्वं यद्धूमत्व तद्वह्नित्वमिति वैयधिकरण्यभेदाभ्यां न सम्भवतीत्याह—यत्रेति । सामान्यद्वयावच्छिन्नव्यक्तीनां प्रतिबन्धमाक्षिपति—व्यक्तीति । सन्निहितव्यक्तिमात्रगतव्याप्तिग्रहे सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रह इति सिद्धान्तव्याकोपः पक्षधर्मे व्याप्यग्रहश्चे

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तदसिद्धमिति । इन्द्रियभिन्ने प्रमित्यसाधारणकारणत्वं नास्तीत्यर्थः । अतो न सिद्ध्यसिद्धिव्याघातः । 'सामान्ययोः' धुमत्ववह्नित्वयोरित्यर्थः । यत्रेति । तत्राग्नित्वं तदग्नित्वमिति यथायोग्यं पूरणीयं धूमत्वस्य धूमाधिकरणत्वात् वह्नित्वस्य वह्न्यधिकरणत्वान्नैतयो नियम इत्यर्थः । ननु जात्योर्न नियमः किन्तु तदालिङ्गितव्यक्त्योरिति नोक्तदोष इत्यत आह—व्यक्त्यन्तर्भाव इति । तथा च यदि सन्निहितवर्त्तमानव्यक्त्योरेव व्याप्तिग्रहस्तदा पक्षधर्मधूमस्य व्याप्तिर्न गृहीतेति न ततोऽनुमितिरि-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

सहकारितयैव जनकत्वान्न सामग्रीभेदः इत्यर्थः । तदुक्तं मूले तस्यैवेति । न त्वन्यस्यस्य तेन सामग्रीभेद स्यादिति भावः । प्रमित्यसाधारणेति । न च भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षादौ तत्सत्त्वाद् बाधः, असाधारणकारणपदेन करणत्वस्याभिधानात् । न च शरीरादिसाधारणकारणमादाय विरोधः, इन्द्रियपदेन प्रत्यक्षकरणाभिधानात् यत्तु इन्द्रियपदं यथाश्रुतमेवासाधारणकरणत्वं च निषेध्यमतो न शरीरादिकमादाय बाध इति तदयुक्तम् । गोलकादिकमादाय बाधतादवस्थ्यात । तत्राग्नित्वं

---

(१) यच्च धू० ।

समग्रान्तर्भावस्य(१) तु देशकालव्यवधेर्भूयोदर्शनानां तत्राभावे

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्यर्थः। सामग्र्यभावात् सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहो न सम्भवती-त्याह—समग्रेति।'अत एव' सामग्र्यभावादेव।'न चोभयोः' न जाति-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

त्यनुपपत्त्या सर्वतज्जातीययोर्व्याप्तिग्रह इति सिद्धान्तव्याघात इत्यर्थः। सर्वतज्जातीयव्याप्तिग्रहश्च न सम्भवति तद्धेतोरभावादित्याह—समग्रे-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

तदग्नित्वमिति पूर्वदले वह्नित्वस्य वह्न्यधिकरणत्वादित्युत्तरदले पाठः क्वाचित्कः स सुगम एव। क्वचित्तु तत्राग्नित्वं तत्राग्निरिति वह्नेश्च पर्वताधिकरणत्वादिति पूर्वापरदलयोः पाठस्तत्र च मूलस्थं न सामान्ययोरित्युपलक्षणम्। सामान्यव्यक्त्योरित्यपि द्रष्टव्यम्। एवं यत्र धूमत्वं यद् धूमत्वमित्युपलक्षणं यत्र धूमो यो धूम इत्यपि द्रष्टव्यम्। एवञ्च प्रकाशेऽपि तत्राग्नित्वं तत्राग्नित्वं तत्राग्निरित्युपलक्षणं तदग्नित्वमित्यपि बोध्यम्। एवं यत्र धूमत्वं तत्राग्नित्वं यत्र धूमत्वं तत्राग्निः, यद्धूमत्वं तदग्नित्वं, यत्र धूमस्तत्राग्नित्वं, यो धूमस्तदग्नित्वमिति पञ्च नियमप्रकाराः शङ्काविषयाः। अत एव यथायोग्यमिति युज्यते। पूर्वपाठे यथासंख्यमेवान्वये तदुपादानव्यर्थतापत्तेः। अत्र तु पाठे यथासम्भवं व्याप्यव्यापकदलयोः पूरणीयमित्यर्थः। अत्र च द्वितीयनियमनिरासः साक्षात्, अन्यनिरासश्च उपलक्षितहेतुभिः। तथा हि धूमत्ववह्नित्वयोर्वैयधिकरण्यप्रदर्शनेन प्रथमतृतीययोर्धूमाग्नित्वयोर्वैयधिकरण्यप्रदर्शनेन चतुर्थपञ्चमयोर्निरास इति भावः।

ननु न साक्षात्सामानाधिकरण्यं जात्योर्नियमं ब्रूमः, किन्तु व्यक्त्योरेव सामानाधिकरण्यं परम्परासम्बद्धमित्याशयं मूलस्याह—ननु जात्योर्न नियम इति। जात्योरित्यनन्तरं सामानाधिकरण्यमिति शेषः। एवं व्यक्त्योरित्यनन्तरमपि। एवं व्याख्याने चा 'त एव न व्यक्तीना'मिति मूले पौनरुक्त्यं प्रकाशकृतस्तदपरिहाराकौशलं च न भवति।

केचित्तु समभेदालांखयन(?)व्यक्तिनियमपक्षस्तत्राशङ्क्य निराकृत इति न पौनरुक्त्यं पूर्वफक्किका तु यथाश्रुतार्थकैवेत्याहुः।

(१) समान्तर्भा०।

अशक्यत्वात् । अत एव न व्यक्तीनां न चोभयोरिति । तस्मा-
दनाकलितव्यभिचारदहनसहचरितधूमादिसंवेदनवशेन कृशानु-
मात्रमत्र स्मर्यते । तेन च स्मर्यमाणेऽसंसर्गाग्रहात् । संसर्ग-
व्यवहारे संवादविसंवादाभ्यामनुमानतदाभासव्यवस्थेत्यस्तु ।
मैवम् । न ह्ययमर्थः प्रत्यक्षगोचरः । तदभावात् । अनुमानप्रामा-
ण्यस्वीकारे तेनैव व्याघाताच्च । नापि सांशयिकः । अनुमानेन
साधनदूषणव्यवस्थानुपपत्तेः । एवमेवास्त्विति चेत्, न, अनिश्चि-

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

व्यक्त्योरित्यर्थः। चार्वाकः स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति । असंसर्गा-
ग्रहस्यापि विशिष्टज्ञानतद्व्यवहारजनकत्वादिति भावः । 'असंसर्गाग्रहः'
पर्वतादौ वह्न्यसंसर्गाग्रहः । अयमर्थ इति । तस्मादित्यादिना चार्वाकेण
योऽर्थ उपसंहृत इत्यर्थः । तदभावादिति । तत्र प्रत्यक्षाभावादिति भावः।
नन्‍ु वह्न्यर्थिप्रवृत्त्यनुमेयः स्यात्तदाह—अनुमानेति । सांशयिक इति ।
असंसर्गग्रहाधीनोऽयं व्यवहारोऽन्यथा वेति सांशयिक इत्यर्थः। अनु-
मानं न प्रमाणमिति यत् साधितं यच्चानुमानप्रामाण्यं दूषितं तदप्यनु-
मानाधीनमित्याह—अनुमानेति । एवमेवेति । साधनदूषणयोरप्यनुमानम-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

ति। अत एवेति। व्यक्तीनामानन्त्येन भूयोदर्शनाभावादित्यर्थः । उभ-
योर्जातिव्यक्त्योरित्यर्थः । नन्वेवं वह्न्यनुमित्यभावे धूमदर्शनात् कथ-
मग्न्यर्थी प्रवर्त्ततेत्यत आह—तस्मादिति । असंसर्गाग्रहस्यापि विशिष्ट-
ज्ञानसमशीलत्वादित्यर्थः। तथापि कारणाविशेषे कथं कार्ये विचित्रो
व्यवहार इत्यत आह—संवादेति । न ह्ययमर्थ इति । तस्मादनाकलितव्य-
भिचारेत्यादिना प्रतिपादितः। अथाग्न्यर्थिप्रवृत्त्या तत्कारणं तदनुमी-
यते तत्राह—अनुमानेति । नापीति । ननु किमसंसर्गाग्रहपूर्वकः किं वा
अन्यथेत्येवंरूपः एतावताप्यनुमानं न प्रमाणं सिद्ध्यत्येवेति भावः ।
एवमेवेति । अनुमानेन साधनदूषणव्यवस्था नास्तीत्येवास्त्वित्यर्थः। प्र

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

असंसर्गेति। व्यवहारसंवादावसंवादौ चाविद्यमानविद्यमानासंसर्गा-

तप्रतिबन्धत्वान्नेदमनुमानं तथाभूतं च व्याप्तिनिश्चयहेतोरभा-
वादिति स्वयमेवानुमानेन दूषणोपसंहारात्। वादिप्रतिवादिसाध-
नयोश्च प्रत्यक्षेण संवादानुपलब्धेः। अनुमानस्य प्रमाणासंवादा-
नुपलब्धेः। अनुमानस्य प्रमाणान्तरसंवादं विना प्रमाणव्यवहा-
रगोचरत्वानङ्गीकारात्। संसर्गज्ञानस्यैव संसर्गव्यवहारहेतुत्वात्।
न च प्रतिबन्धावेदनम्। व्यक्तिमात्रसहितजातिनिर्भासात्। मा-
त्रार्थस्यापि पुरस्कृतजातिद्वयातिरिक्तव्यक्तिविशेषतोऽनुपादानरू-

---

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तन्त्रमेवास्त्वित्यर्थः। अत्र व्याघात इत्याह—अनिश्चितेति। तथाभूतश्चेति।
अनिश्चितप्रतिबन्धश्चेत्यर्थः। अनुमानं विना सत् साधनत्वमसत्
साधनत्वं च तत्त्वानिर्णयं विजयव्यवस्थापकं चाशक्यग्रहमित्याह—
वादीति। किञ्च प्रमाणव्यवहारगोचरत्वमनुमानस्य कस्याचदभ्युपगतं
भज्येतेत्याह—अनुमानस्येति। प्रमाणान्तरसंवादः प्रत्यक्षेण दुर्ग्रह इति
भावः। यच्चोक्तमसंसर्गग्रहादेव संसर्गव्यवहार इति तद्विपर्य्ययोपपा-
नावसर एव निरस्तमित्याह—संसर्गेति। व्यक्तिमात्रेति। सर्वव्यक्तीत्यर्थः।
ननु जात्युपग्रहेण सामर्थ्यं न तु व्यक्तिमात्रस्येति मात्रपदमनर्थकमि-
त्याह—मात्रार्थेति। पुरस्कृतजातिद्वयं धूमत्वं वह्नित्वं च तदतिरिक्त-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तिबन्धानिश्चये हेतुमाह—तथाभूतं चेति। अनिश्चितप्रतिबन्धं चेत्यर्थः।
वादीति। वादिप्रतिवादिसाधने निर्दोषे अनुमानरूपे प्रमाणव्यवहारः
प्रमाणान्तरसंवादेन वाच्यः प्रवृत्तिसंवादादेस्तत्राभावात् प्रत्यक्षं च
न तत्र सम्भवतीत्यवश्यमनुमानमभ्युपगमनीयामित्यर्थः। किञ्च यत
त्वया प्रत्यक्षेण प्रतिपन्नं तत्कथं परो बाधयितव्य इति भावः। न चा-
संसर्गाग्रहात् संसर्गव्यवहारः प्रागुक्तयुक्तेरित्याह—संसर्गज्ञानस्यैवेति।
पुरस्कृतेति। व्याप्यव्यापकभावे पुरस्कृतं यज्जातिद्वयं वह्नित्वधूमत्वरूपं

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

ग्रहनिबन्धनाविति भावः। संवादेन वाच्य इति। त्वया तथैवाभ्युपगमादि-
ति भावः। प्रागुक्तयुक्तेरिति। अन्यथाख्यातिप्रस्तावोक्तयुक्तेरित्यर्थः।

पत्वात् । तादृशस्य कतिपयविषयभूयोदर्शनजसंस्कारसचिवबाह्ये- न्द्रियवेद्यत्वात् । तथैव शक्तेरवसायात् । अन्यथोपादानादिव्यव- हारविलयात् । न हि दृष्टमुपादेयमुपात्तत्वात् । नाप्यनागतम् । अन- वगतत्वात् । न च तदेवानुमितम् । अनवगतनियमत्वात् ।

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

पाण्डरत्वादीनामनुमानार्थं तदभिधानमित्यर्थः । व्याप्तिग्रहोपाय- माह—तादृशस्येति । उपस्थितधूमे धूमत्वं वह्नौ च वह्नित्वं संयुक्तसम- वायेन गृह्यमाणं तद्विशेषणतया चातीताऽनागतसकलधूमवह्निव्यक्ति- भासमानेषु संयुक्तसमवेतविशेषणतया व्याप्तिश्चक्षुरादिनैव गृह्यत इत्यर्थः । नन्वियं प्रत्यासत्तिरेव न भवतीत्यत आह—अन्यथेति । उपा- दानं प्रवृत्तिरादिपदान्निवृत्तिः सामान्यलक्षणामन्तरेण अनागत- पाकादिगोचरा प्रवृत्तिरेव न स्यादित्यर्थः । तदेवोपपादयति—न हीति । तदेवेति । अनागतप्रा(पाक?) कालिकमेवेत्यर्थः । ननु पाकः कृतिसाध्यः पाकत्वात् पूर्वपाकवदित्यत्र पाकत्वमेवानुमेयं तच्च पूर्वगृहीतमेवे-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तदतिरिक्तं तार्णत्वादिकं धूमाग्निविशेषणत्वेन नोपादीयते, किन्तु तज्जात्याक्रान्तव्यक्तिसामान्ययोर्व्याप्तिर्गृह्यते व्यक्तीनामानन्त्येऽप्यव- च्छेदकैक्यादेकीकारणादिति भावः । तद्ग्रहणोपायमाह—तादृशस्येति । कतिपयधूमाग्निव्यक्तिसन्निकर्षेऽपि भूयोदर्शनजसंस्कारसहकृतेन्द्रिय- संयुक्तव्यक्तिसमवेतजातिविशेषणतया प्रत्यासत्त्या तज्जातीयातीता- नागतव्यक्तीनां व्याप्यव्यापकभावः परिच्छिद्यते, कथमन्यथा पक्षध- र्मधूमाग्रहे तस्मादनुमितिरित्यर्थः । ननु सामान्यलक्षणाऽनभ्युपगमे- ऽपि सन्निकृष्टधूमविषयो धूमत्वेन धूमोऽग्निव्याप्य इति व्याप्त्यनुभवो न तु तत्तद्धूमत्वेन व्याप्त्यनुभवो गौरवात् ततस्तथैव व्याप्तिस्मृति- स्ततो धूमवानयमिति व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण धूमत्वेन पक्षधर्मधूमस्य ज्ञानादनुमितिर्व्याप्त्यनुभवतत्स्मरणपक्षधर्मताज्ञानानामेकप्रकारत्वेना- नुमितिकारणत्वात् आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च । ननु समानविषयत्वेना- पि गौरवादित्यत आह—अन्यथेति । अस्ति पाकादाविष्टसाधनताज्ञाना- च्चिकीर्षा कृतिश्च तयोश्च विषयो नातीतवर्त्तमानः पाकादिः सिद्धत्वेन

न च जातिरनुमेया। तस्या अनुपादेयत्वेनानुमानविरोधात्। न च जातिः कारणसम्बन्धानुपपत्ति(१)र्व्यक्तिमाक्षिपति। हेतौ सत्यनन्तरभावस्य हेत्वभावेऽभावस्य जातावनुपलब्धेः। अस्तु जातिमती व्यक्ति(२)रिति चेत्, न, उपादेयव्यक्तेरनवगमात्। ततो जातिमत्तयाऽशेषव्यक्तिनिर्भासस्तावत् सिद्धः। अन्यथा चेतनमात्रप्रवृत्तिविलयापत्तेः। अत्र च कतिपयव्यक्तिगोचरसंस्कारसहकृतस्य

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

त्याह—न च जातिरिति। अनुपादेयत्वेन प्रवृत्त्यर्थमनुमानविरोधादित्यर्थः। ननु पाकत्वं जातिरेवानुमेया तत्र च कारणस्य कृतेः सम्बन्धोऽनुपपन्न इति तदाक्षिप्य व्यक्तावेव कृतिसाध्यत्वं पर्यवसतीत्यत आह—न चेति। तर्हि पाकत्वं कृतिसाध्यमित्यनुमानबाधान्न स्यादेव कुतस्तदनन्तरं व्यक्तेराक्षेप इत्याह—हेतौ सतीति। अस्तु तर्हि जातिमती व्यक्तिरित्यत्रानुमेयेत्याह—अस्त्विति। ननु भवतु सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिस्तथा धूमादौ कस्येन्द्रियस्य सामर्थ्यमित्यत आह—अत्र चेति।

ननु पाकत्वादिप्रकारकेण ज्ञानेनावगत एव भाविनी पाकादाविच्छाप्रवृत्ती स्यातां तयोरनागतमात्र एव गोचरस्वाभाव्यात्, अतिप्रसङ्गस्तु समानप्रकारकत्वानियमाभ्युपगमान्निरस्यः। एवं यद्धूमावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्तत् प्रकारकपक्षीयलिङ्गज्ञानादेवानुमितिरप्यस्तु किं सा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

तत्रेच्छाविरहात्, अनागतस्य च तस्याज्ञानात्। तस्मात्पाकादित्वेन ज्ञातासु पाकादिव्यक्तिषु सिद्धं विहायाऽसिद्धे चिकीर्षाकृती भवत इति सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिरङ्गीकार्येत्यर्थः। यद्यप्यनागता व्यक्तिर्ज्ञातुं न शक्यते, तथापि प्रत्यक्षसिद्धा जातिरनुमेयेत्यत आह—न च जातिरिति। उपादेयत्वेन यदनुमानं तस्य विरोधात जातेरनुपादेयत्वादित्यर्थः। दोषसहकारित्वेत्यभ्युपगमवादः, इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतायाः प्रत्या-

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

इन्द्रियसम्बद्धेति। इन्द्रियसम्बद्धं ज्ञानं संयुक्तसमवायेन तद्विशेषणीभूतं च रजतत्वमित्यर्थः। इदं च विशिष्टप्रत्यक्षमात्रे विशेषणसन्निकर्षो हेतु-

---

(१) पत्तेर्व्य०। (२) ०ती व्यक्तिरि०।

चक्षुष एव सामर्थ्यम् । अनन्यथासिद्धाऽन्वयव्यतिरेकबलात् दोषसहकारिवशादसन्निहितपदार्थप्रतिभास इव विपर्ययप्रतिपत्तिषु जातेश्च कार्यत्वेन साहचर्यविरोधात् ॥ [इति] अनुमानम् ॥

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

मान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या अनागतधूमाद्यज्ञाने व्यभिचारसंशयानुपपत्तिः । व्यभिचारसंशयो हि व्याप्यत्वसंशयः सर्वाभावं प्रत्यक्षीक्रियमाण(?) न हि सामानाधिकरण्यमात्रग्रह एव व्याप्तिश्चय इति चेन्मैवम्, इच्छाप्रयत्नयोर्ज्ञानमेव सम्बन्धो न विषयेण । तथा च ज्ञानविषययोर्निर्विषयत्वापत्तिर्न हि ज्ञानवत्तयोरपि विषयेण स्वरूपमेव प्रत्यासत्तिस्तथा सति तयोरपि ज्ञानत्वापत्तिः । व्याप्यतावच्छेदकसमानप्रकारेण पक्षीयधूमज्ञानेऽप्ययं वह्निव्याप्यो नवेति संशयस्य धूमाद्वह्नेरप्यभेदज्ञानमेव लिङ्गपरामर्शस्तत्र च व्याप्तिग्रहो न सामान्यलक्षणामन्तरेणेति दोषवशादित्यत्राभ्युपगमः । विपर्ययोऽपि संयुक्तविशेषणतायाः प्रत्यासत्तेः सत्त्वात् बाधात् कृतिसाध्यत्वेन जातेरनुमानासम्भवः पूर्वमिदानीं यत् पाकत्वं तत् कृतिसाध्यमिति व्याप्तिरपि नास्तीत्याह—जातेश्चेति । उपलक्षणं चैतत् इष्टसाधनत्वेनापिजा-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

सत्तेरुपपादनात् । जातिमत्तया सर्वव्यक्तिव्याप्तिमुपसंहृत्य जातिर्नास्तीत्युपसंहरति—जातेश्चेति ।

नन्वनागतगोचरेच्छाद्यनुरोधान्न सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिः, असिद्धस्याज्ञानेऽपि सिद्धगोचरज्ञानादेवेच्छाकृतिस्वाभाव्यादसिद्धे तयोरुपपत्तेः । न चान्यज्ञानादन्यत्र प्रवृत्तावतिप्रसङ्गः, समानप्रकारकत्वेन ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावात् । ननु समानविषयत्वेनापि गौरवात् समानविषयत्वे सत्यपि समानप्रकारकज्ञानाभावे चिकीर्षाकृत्योरभावेनावश्यकत्वाच्च ।

अथ वह्निमानित्यनुमितिर्विशेषणज्ञानजन्या विशिष्टज्ञानत्वादिति

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

रिति मतमाश्रित्योक्तम् । उतादाना (उपपादनात्?) प्रमाणकैरिति शेषः । अन्यथा भ्रमस्थले प्रागनुपपादनादसङ्गत्यापत्तेः । जातेश्चेतीति । कार्या

का पुनर्व्याप्तिः। साधनस्य साध्यसाहित्यं कार्त्स्न्येन न

न्यायलीलावतीकण्ठाभरणम्

तेः साहचर्यमिति द्रष्टव्यम्। तथा च प्रवर्त्तकज्ञानाविषयत्वात् जाते-रुपादानार्थमनुमेयत्वमनुपपन्नमिति भावः।

साधनस्येति। कृत्स्नस्यापि साधनस्य साध्यसामानाधिकरण्यमि-

न्यायलीलावतीप्रकाशः

पर्वतीयवह्निज्ञानार्थं तत्कल्पने धूमेऽपि तथा कल्पनात् क्वचिद्धूमस्या-पि व्यापकत्वादिति चेत्, न, विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छे-दकप्रकारकज्ञानस्यावश्यकतया कारणत्वात् तस्य च सत्वात् न तु विशेषणज्ञानस्यापि गौरवात् गौरवमिति। विशिष्टज्ञानेऽपि युगपद्वि-शेषणविशेष्यसन्निकर्ष एव कारणं न तु निर्विकल्पकं मानाभावात्। न च विशिष्टज्ञानत्वमेव मानं दृष्टान्ताभावात् दण्डी पुरुष इत्यत्र विशेष-णज्ञानजन्यत्वाभावात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात्। तस्माद्यदि सामा-न्यलक्षणा नास्ति तदाऽनुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंश-यो न स्यात्, प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धनिश्चयात् देशान्तरकालान्तर-धूमस्य च मानाभावेनाज्ञानात् सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयस्य युक्तत्वादित्यस्मत्पतृचरणाः।

साधनस्येति। नन्वेकव्यक्तिकव्याप्तौ न कार्त्स्न्यार्थः अनेकव्य-क्तिकेऽपि सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकं वह्नावभावः। अत एव न

न्यायलीलावतीप्रकाशविवृतिः

र्थ्येन यत् साहचर्यं तद्विरोधादिति मूलार्थः। सामान्येन त्विति। न चानुमानादेव तदुपस्थितिस्तदनवतारेऽपि संशयोत्पत्तेः। न च धर्मिज्ञानं परमते संशयकारणमेव नेति वाच्यम्, तथापि धर्मीन्द्रि-यसन्निकर्षतया तत्सिद्धेः। न च धूमत्वेन विशेषदर्शनग्रस्तव्यक्तावेव संशयः। इदं धूमत्वस्य धूमत्वघटितत्वेन धूमत्वेनापि निर्भ(र्ण?)यात्। न च यच्चन्दनखण्डप्रभवाश्चत्वार एव धूमास्तेषु तत्तच्चन्दनख-ण्डप्रभा(भ?)वतद्धूमत्वेन व्याप्तिनिश्चयस्तत्र कथमुत्तरकालं संशय इति वाच्यम्, एतच्चन्दनखण्डप्रभवधूमत्वं वह्निव्यभिचारिव्याप्ति न वेति संशयेन तत्र संशयाधानात्। न च तत्रापि(१) धूमत्वं वह्निव्य-

(१) तत्र धू०।

* विरचितः । श्रीरघुनाथशास्त्रि विरचित *शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम् । श्रीहरिशङ्कर शास्त्रि—वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विविधपरिशिष्टै- र्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः । [शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १] रु०१—०

६३ प्रेमरसायनम् । श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् । [का० वि० ८] रु० १—०

६४ व्याप्तिपञ्चकरहस्यम् सिंहव्याघ्रलक्षणरहस्यं च । श्रीमथुरानाथतर्क- वागीशकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्या- ख्यया टिप्पण्यादिर्विभूषितं च । [न्या० वि० ८] रु० ०–१२

६५ सिद्धान्तबिन्दुः । श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचितः । श्रीभगवाच्छङ्कराचा- र्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मानन्दविरचित न्यायरत्नावली- नारायणतीर्थ विरचित लघुव्याख्या टिप्पणीसहितः । [वेदान्त वि० ८] रु० ४—०

६६ अन्त्यकर्मदीपकः आशौचकालनिर्णयसहितः । प्रेतकर्मब्रह्मीभूतयति कर्मनिरूपणात्मकः महामहोपाध्याय पं० श्री नित्यानन्दपन्तपर्वतीय विरचि- तः । [कर्मकाण्ड वि० ६] रु० १—८

६७ सांख्यदर्शनम् । श्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृत सांख्यप्रवचनभाष्यसमलङ्कृतम् । [सांख्य वि० १] रु० २—०

६८ अनेकार्थसङ्ग्रहो नाम कोशः । आचार्यश्रीहेमचन्द्रेण विरचितः । [कोश वि० २] रु० २—०

६९ शिशुपालवधम् । श्रीमन्माघकविनिर्मितं श्रीवल्लभदेवकृतया सन्देहविषौ- षधिव्याख्यया महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतया सर्वङ्कषाव्याख्यया समेतम् । सजिल्द ग्लेज कागज । सम्पूर्णम् । [काव्य वि० १] रु० ३—०

६९ „ „ [संपूर्णम्] रफ मोटा कागज ० २—४

७० जागदीशीपञ्चलक्षणी सिंहव्याघ्रलक्षणं च । श्रीजगदीशतर्कालङ्का- रकृतम् । न्यायाचार्य पं० शिवदत्तमिश्र विरचित गंगानिर्झरिणीव्याख्यया टिप्पण्यादि विभूषितं च । [न्याय वि० ९] रु० ०—८

७१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या सहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम् ।

एषो ग्रन्थः भागद्वये पूर्णो भविष्यति किन्तु विद्यार्थिनां सौकर्यार्थमन्याद्यौ भागौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तमस्माभिः संमुद्रय निष्कासितः । (द्वितीयोपि शीघ्रमेवमुद्रयित्वा प्रकाशयिष्यते) । प्रथमोभागः (वेदान्तविभागे ९) रु० २—८

७२-१-सिद्धान्तशिरोमणिः । श्रीभास्कराचार्य विरचितः । गणिताध्यायः वासनाभाष्य सहितः ज्योतिषाचार्य म० म० श्रीबापूदेवशास्त्रिकृतटिप्प- णी सहितः । [ज्यो० वि० ४] रु० २—०

७२-२-सिद्धान्तशिरोमणिः । „ „ „

गोलाध्यायः वासनाभाष्य सहितः । ज्योतिषाचार्य म० म० श्रीबापू- देवशास्त्रि कृत टिप्पणी सहितः । [ज्यो० वि० ४] रु० २—०

७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम् । पण्डित रामकृष्ण शर्म्मणा सम्पादितम् । पण्डित बटुकनाथ शर्म्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया सनाथीकृतम् । [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] रु० ०—८

७४ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्]। [काव्य वि० १०] रु० ०—१२

७५ चन्द्रालोकः । पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः । श्रीमत्पद्मनाभमिश्रापराभिधान प्रद्योतनभट्टाचार्य विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया सङ्कलितः । साहित्याचार्येण खिस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः सम्भूष्य सम्पादितः । [अलङ्कार वि० ३] रु० ०—१०

७६ किरातार्जुनीयम् । श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् । मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनीव्याख्यया समलङ्कृतम् । [सर्गत्रयमात्रम्] [काव्य वि० ११] रु० ०—६

७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यविरचितविवृतिसहितः । [न्यायविभागे १०] रु० ३—०

७८ माथुरीपञ्चलक्षणी । पं० श्रीउमानाथाज्योलकृतव्याख्या सहिता तथा माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम् । पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्यया सहितं तथा पं० श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कलित माथुरीपञ्चलक्षणी क्रोडपत्रेण च । [न्याय वि० ११] रु० ०—६

७९ रसाध्यायः । टीकया संवलितः । [आयुर्वेदशास्त्र वि० २] रु० ०—१०

८० पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम् । न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसक शिरोमणि पं० सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम् । (तत्र च न्यास परिष्कारपरिशिष्टभेदेन प्रकरण त्रयम् यत्र पञ्चन्यून सार्धशतसूत्रेषु १४५ महताटोपेन न्यासा विचारिताः तत्र प्रथमं प्रकरणं मुद्रितं द्वितीय प्रकरणमपि मुद्रित प्रायं शिघ्रमेव भवन्तं दृष्टि पथमधिगमिष्यतीति ।) प्रथमो भागः। (व्या० वि १०)रु० १—८

८१ गणितकौमुदी । (हिन्दीभाषाटीकासहिता) प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणितसंग्रहपुस्तकम् । [गणितविभागे १] रु० ०—६

८२ छन्दःकौमुदी । (हिन्दीभाषाटीकासहिता) प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्दःसंग्रहपुस्तकम् । [छन्दोविभागे ३] रु० ०—६

८३ योगदर्शनम् । महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम् । तत्र (१) भोजवृत्तिः, (२) भावागणेशवृत्तिः, (३) नागोजीभट्टवृत्तिः, (४) मणिप्रभा, (५) योगचन्द्रिका, (६) योगसुधाकराख्य टीका षट्कसमेतम् । [योग० विभागे१] रु० २—०

८४ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् । म० म० मल्लिनाथकृत सञ्जीविनीटीका तथा पं० ब्रह्मशङ्करमिश्रकृतपरीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्यया सहितः। १ से ५ सर्गः । मूल्यम् रु० १—८—० तथा १ से ४ सर्गः । १—४—०

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक,

बनारस सिटी ।